

ΤΕΙ ΜΕΣΣΟΛΟΓΓΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΣΔΟ
ΤΜΗΜΑ ΔΙ.Κ.Σ.Ε.Ο.

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ: «Ο ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΝΟΜΟ ΑΙΤ/ΝΙΑΣ»

ΕΠΒΛΕΠΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΦΥΛΑΚΤΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΣΠΟΥΔΑΣΤΗΣ
ΣΤΡΑΤΟΜΗΤΡΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
2008

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα.....	2
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	4
ABSTRACT.....	5
1. Εισαγωγή.....	6
1.1 Ο τουρισμός ως πολυδιάστατο φαινόμενο.....	6
1.2 Ο θρησκευτικός τουρισμός ως ειδική μορφή τουρισμού.....	7
1.3 Η σημασία του θρησκευτικού τουρισμού.....	11
1.4 Τουρισμός και θρησκεία: Σύγκρουση και συνέργια.....	12
1.5 Οι στόχοι της έρευνας.....	13
2. Ιστορική εξέλιξη του θρησκευτικού τουρισμού.....	14
2.1 Εισαγωγικά.....	14
3 Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις μεταξύ θρησκευτικού τουρισμού και προσκυνήματος και κατηγοριοποιήσεις του θρησκευτικού τουρισμού.....	21
3.1 Διακρίσεις του θρησκευτικού τουρισμού και του προσκυνήματος.....	21
3.2 Ο θρησκευτικός τουρισμός ως αντικείμενο μελέτης του ελεύθερου χρόνου.....	25
3.3 Κατηγοριοποίηση του θρησκευτικού τουρισμού με βάση το κίνητρο.....	26
3.3.1 Χώροι προσκυνήματος (1 ^η κατηγορία).....	27
3.3.2 Τουρισμός σε θρησκευτικό χώρο (2 ^η κατηγορία).....	29
3.3.3 Τουρισμός σε θρησκευτικό χρόνο (3 ^η κατηγορία).....	31
3.3.4 Συμπεράσματα.....	32
3.4 Κατηγοριοποίηση του θρησκευτικού τουρισμού με βάση τη χρονική διάρκεια.....	35
3.5 Κατηγοριοποίηση του θρησκευτικού τουρισμού με βάση την οργανωτική μορφή.....	36
3.5.1 Ο Αριθμός συμμετεχόντων.....	36
3.5.2 Τα μέσα μεταφοράς.....	37
3.5.3 Τα εποχιακά δεδομένα.....	37
3.5.4 Η Κοινωνική δομή / σύνθεση των τουριστών.....	38
3.6 Αλληλεπίδραση τουρισμού - προσκυνήματος.....	38
3.6.1 Διαφορά του σύγχρονου προσκυνήματος από αυτό του παρελθόντος.....	40
3.6.2 Τουρίστας ή προσκυνητής;.....	41
3.6.3 Η λογική μίας παράκλησης.....	42
3.7 Γενικά Συμπεράσματα του θεωρητικού μέρους.....	43
4. Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα.....	44
4.1 Εισαγωγή.....	44
4.2 Οι επικρατέστεροι θρησκευτικοί χώροι (ιεροί τόποι) στην ελλαδικό χώρο.....	44
4.2.1 Το Άγιο Όρος.....	45
4.2.2 Τα Άγια Μετέωρα.....	47
4.2.3 Τήνος.....	47
4.2.4 Πάτμος.....	47
4.3 Θρησκευτικοί χρόνοι.....	48
4.4 Δυνατότητες ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα.....	48
4.4.1 Δυνατότητες ανάπτυξης του ελληνικού θρησκευτικού τουρισμού διεθνώς.....	51
4.5 Διατύπωση προτάσεων πολιτικής για την ευρύτερη ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα.....	53
4.6 Νέες τάσεις που θα επηρεάσουν στο άμεσο μέλλον την ελληνική αγορά θρησκευτικού τουρισμού.....	55

4.7 Πως μπορεί να γίνει ελκυστικότερος ένας προορισμός θρησκευτικού τουρισμού.....	57
4.8 Στατιστικά στοιχεία.....	57
5. Μελέτη Περίπτωσης: Ο θρησκευτικός τουρισμός στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας.....	59
5.1 Εισαγωγή - Γενικά στοιχεία για το Νομό Αιτωλοακαρνανίας.....	59
5.2 Η υπάρχουσα υποδομή για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού.....	60
5.3 Χωρική διάρθρωση του θρησκευτικού τουρισμού στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας.....	61
5.4 Η χρονική διάρθρωση του θρησκευτικού τουρισμού στο Νομό. Αιτωλοακαρνανίας.....	62
5.5 Η σημασία της ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού για την τοπική κοινωνία.....	63
5.6 Μεθοδολογικό πλαίσιο εκτίμησης της ζήτησης θρησκευτικού τουρισμού στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας	64
5.7 Προτάσεις πολιτικής για την προαγωγή και προώθηση του θρησκευτικού - τουρισμού στην περιοχή του Ν.Αιτωλοακαρνανίας.....	
5.8 Προτεινόμενες ενέργειες για προώθηση του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή.....	
6. Γενικά Συμπεράσματα.....	
6.1 Συμπεράσματα θεωρητικού μέρους.....	
6.2 Εμπειρικά συμπεράσματα.....	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το προσκύνημα, τόσο το παραδοσιακό και καθαρά θρησκευτικό, όσο και το σύγχρονο στην πιο κοσμική μορφή του βρίσκεται, τα τελευταία χρόνια, σε ακμή σε ολόκληρο τον κόσμο. Οι «ιεροί» χώροι και οι θρησκευτικές τελετουργίες αποτέλεσαν τόπο προορισμού για τους ταξιδιώτες από την αρχαιότητα. Σ' αυτούς τους χώρους, (ναούς, μοναστήρια, χώρους εμφάνισης ή τάφους αγίων, και χώρους τέλεσης θρησκευτικών εορτών) αναζητούν οι πιστοί την επικοινωνία με το θείο.

Ο θρησκευτικός τουρισμός διακρίνεται όπως και οι άλλες μορφές τουρισμού από ένα στοιχείο δυναμικό - την μετακίνηση, το ταξίδι - και από ένα στοιχείο στατικό - την προσωρινή διαμονή σε έναν τόπο διαφορετικό από αυτόν της μόνιμης κατοικίας.

Το θρησκευτικό κίνητρο, αν και θεωρείται από κάποιους ως μη τουριστικό, εντούτοις στην εποχή μας τις περισσότερες φορές συνδυάζεται και με την ικανοποίηση και άλλων δευτερευόντων για τους ταξιδιώτες κινήτρων. Ζούμε στην εποχή των πολυλειτουργικών των πολυδιάστατων ταξιδιών και γι αυτό στη σύνθεση των ταξιδιών - πακέτων με θρησκευτικό περιεχόμενο συνδυάζεται και η ικανοποίηση κι άλλων σκοπών για τους ταξιδιώτες. Τα προσκυνήματα, τα θρησκευτικά ταξίδια εν γένει συνδέονται σήμερα με άλλους τύπους ταξιδιών περισσότερο από οποτεδήποτε στο παρελθόν.

Στην ανάλυση γίνεται διάκριση ανάμεσα στον τουρισμό σε θρησκευτικό τόπο και τον τουρισμό σε θρησκευτικό χρόνο αλλά και ανάμεσα στο μακροχρόνιο και τον βραχυχρόνιο θρησκευτικό τουρισμό. Ο θρησκευτικός τουρισμός επίσης είναι μία μορφή κοινωνικού τουρισμού, τουρισμού δηλαδή που γίνεται κατά κανόνα σε γκρουπ και όχι ατομικά, αν και δε μπορεί να ειπωθεί ότι και η περίπτωση του μοναχικού προσκυνητή έχει εκλείψει παντελώς.

Στη μελέτη περίπτωσης που αφορά την περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας και που διαθέτει επαρκείς θρησκευτικούς πόρους, γίνεται προσπάθεια να γίνει κατανοητή η σημασία του θρησκευτικού τουρισμού σε ένα συγκεκριμένο τόπο και τα αποτελέσματα που επιφέρει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή της περιοχής. Τέλος γίνεται μία προσπάθεια ανάλυσης των υπάρχοντων δεδομένων και συνθηκών καθώς και προτάσεις για τη περαιτέρω ανάπτυξη της ειδικής αυτής μορφής τουρισμού στην περιοχή.

ABSTRACT

Pilgrimage, whether traditional and religious or modern and secular, is experiencing, the last decades, a resurgence around the world. Sacred places and ceremonial events are among the most ancient travel destinations. In these places (churches, shrines, monasteries and religious festivals) search pilgrims for communication with God.

Religious tourism distinguishes itself, as do all other types of tourism, by a dynamic element - movement in space, a journey - as well as by a static element - the temporary stay at a place other than the place of residence.

The religious motivation has been considered by some as a non - touristic one. In fact, modern reality has demonstrated the combination of the religious motive with other ones. We live in the era of multi - functional journeys. The packages offered by travel agencies include the satisfaction of several aims.

In the analysis we distinguish the religious tourism in tourism in religious space and tourism in religious time and also between short term and long term religious tourism. Religious tourism is a type of social tourism, because pilgrims travel in organized groups, although the individual pilgrimage has not entirely disappeared.

In the case study, which refers to Aitolokarnania, a place with many religious resources, we try to determine the meaning of religious tourism for a place and its results to the social, economic and cultural life of the area. Finally we try to analyze the data of the area and to suggest solutions for the development of the religious tourism.

1. Εισαγωγή

1.1 Ο τουρισμός ως πολυδιάστατο φαινόμενο

Σύμφωνα με έναν ευρέως αποδεκτό ορισμό του όρου, ο τουρισμός είναι μία προσωρινή μικρής διάρκειας μετακίνηση των ατόμων σε προορισμούς εκτός του τόπου όπου βρίσκεται η μόνιμη κατοικία τους και η εργασία τους καθώς και οι δραστηριότητες που αναπτύσσουν κατά τη διάρκεια της παραμονής τους σ' αυτούς τους τόπους προορισμού (WTO, 1992). Η διάρκεια του ταξιδιού πρέπει να είναι τουλάχιστον 24 ώρες.

Η ευρύτητα του ορισμού αυτού ξεπερνά σε μεγάλο βαθμό τις παραδοσιακές διακοπές και περιλαμβάνει όλους εκείνους που ταξιδεύουν για οποιοδήποτε λόγο. Με την έννοια αυτή συμπεριλαμβάνεται στο πλαίσιο του όρου το επαγγελματικό ταξίδι, οι εκδρομές του Σαββατοκύριακου και οι εκπαιδευτικές επισκέψεις (πάντα όμως με την προϋπόθεση της πραγματοποίησης μίας έστω διανυκτέρευσης).

Από κοινωνιολογική άποψη ο τουρισμός, δηλαδή η μετακίνηση με σκοπό τη συλλογή εμπειριών και την ικανοποίηση των αναγκών του μετακινούμενου, χαρακτηρίζει όλες τις ελεύθερες κοινωνίες. «Κοινωνίες στις οποίες το τουριστικό φαινόμενο καταπιέζεται ή δεν υπάρχει είναι κοινωνίες μη ελεύθερες, και είναι αυτό τόσο καθοριστικό, ώστε να μπορεί να εισαχθεί ένα κριτήριο για το βαθμό ελευθερίας μίας κοινωνικής δομής με αντικείμενο την ύπαρξη και λειτουργία του τουριστικού φαινομένου» (Βαγιονής 2002). Για παράδειγμα, σε αυστηρά θεοκρατικές κοινωνίες και σε κοινωνίες με σκληρά διδακτορικά καθεστάτα, συχνά έχουμε περιορισμό, παρεμπόδιση ή ολική απαγόρευση του τουρισμού. Αυτό εκδηλώνεται είτε με περιορισμό ή αποκλεισμό του εισερχόμενου τουρισμού, είτε με περιορισμούς ή και απαγόρευση στα μέλη των κοινωνιών αυτών να κάνουν τουρισμό. Από κοινωνιολογική άποψη συνεπώς ο τουρισμός είναι ένδειξη κοινωνικής ελευθερίας.

Από άποψη πολιτισμική το φαινόμενο του τουρισμού μπορεί να χαρακτηριστεί ως η διάθεση για γνωριμία με ή καλύτερα για «κοινωνία» άλλων πολιτισμών. Με βάση αυτό, κοινωνίες και άτομα που έχουν πολιτισμική ωριμότητα είναι αυτά που δέχονται να γίνουν κοινωνοί άλλων παρεμφερών ή και τελείως διαφορετικών πολιτισμικών πρακτικών και εθίμων, που χαρακτηρίζουν ένα ανθρωπογενές περιβάλλον, κατά τεκμήριο διαφορετικό από το δικό τους. Μόνο όταν υπάρχει πολιτιστική ωριμότητα δέχεται ένα άτομο ή μια κοινωνία να έλθει σε επαφή, να γίνει πολιτιστικός «κοινωνός» άλλων πολιτιστικών πρακτικών από τις δικές του. «Η πολιτιστική ανωριμότητα εκφράζεται με δύο κύρια χαρακτηριστικά, είτε τον πολιτιστικό φανατισμό και την πολιτική μυωπία, είτε με την παντελή έλλειψη πολιτιστικής παιδείας» (Βαγιονής 2002). Η προϋπόθεση της πολιτιστικής ωρίμανσης για την ανάπτυξη του φαινομένου του τουρισμού δεν αντικατοπτρίζει αναγκαστικά τις μοντέρνες πολυπολιτισμικές κοινωνίες, αλλά εκτείνεται και σε πολύ παλαιότερα

χρόνια, όπως π.χ. της κλασσικής αρχαιότητας, του Βυζαντίου, των αναγεννησιακών χρόνων και φυσικά των μοντέρνων ελεύθερων κοινωνιών.

Ο τουρισμός επίσης είναι ένα καθαρό οικονομικό φαινόμενο. Οι τουρίστες είναι άτομα με οικονομική υπόσταση. Αυτοί που μετέχουν στο τουριστικό φαινόμενο είναι μετακινούμενοι «οικεία βουλήσει», με τη δική τους δηλαδή θέληση και με αυτόνομη οικονομική υπόσταση. Η προέλευση της οικονομικής αυτονομίας (ατομική, οικογενειακή, επιχειρηματικά ή κρατικά επιδοτούμενη) είναι καταρχήν αδιάφορη. Σε ό,τι αφορά τους παροχείς των τουριστικών υπηρεσιών, εμπλέκονται και αυτοί με ζητήματα οικονομικά, είτε άμεσα ως τουριστικοί επιχειρηματίες κάθε μορφής (παροχείς καταλυμάτων, υπηρεσιών, μεταφορών, εστίασης, διασκέδασης, διευκολύνσεων, πρακτορεύσεων, οργάνωσης) είτε έμμεσα σχετιζόμενοι με το φαινόμενο του τουρισμού μέσα από το οικονομικό κύκλωμα (προμηθευτές τουριστικών επιχειρήσεων). Στη σύγχρονη κοινωνική δομή του 21ου αιώνα ο τουρισμός είναι ένα καθαρά οικονομικό φαινόμενο τεράστιας εμβέλειας και μεγέθους από όλες τις πλευρές και σε όλες του τις διαστάσεις και αναπτύσσεται σε όλο τον κόσμο. Παράλληλα εμπερικλείει και τις πολιτιστικές αξίες των καιρών, όπως μία στροφή προς την προστασία του περιβάλλοντος και την προαγωγή εναλλακτικών μορφών τουρισμού, όπου είναι ακόμη εφικτό. Παρατηρείται παράλληλα μία σαφής και συνεχής γεωγραφική επέκταση και ανάπτυξη των περιοχών που ασχολούνται με τον τουρισμό σε ολόκληρο τον πλανήτη. Υπάρχει παγκοσμίως μία αυξητική τάση στον τουρισμό, με όποια μέθοδο κι αν μετρηθεί (αριθμός αφίξεων τουριστών, τουριστικές διανυκτερεύσεις) που σύμφωνα με τις προβλέψεις του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού φαίνεται ότι θα διατηρηθεί.

Τέλος, η βιομηχανία του τουρισμού είναι συνδεδεμένη με την πιο προηγμένη τεχνολογία κάθε εποχής, την ονομαζόμενη τεχνολογία αιχμής, τόσο στον τομέα των μεταφορών (πλοία, αεροπλάνα, τρένα), όσο και στις επικοινωνίες επιχειρήσεων αλλά και επισκεπτών, στο management των επιχειρήσεων (εφαρμογές Η/Υ και διαδικτύου στα συστήματα κρατήσεων, στα υλικά και τη διαχείρισή τους - logistics) στα οικονομικά, καθώς επίσης και στο τουριστικό marketing κάθε μορφής και γενικά σε όλες τις δραστηριότητες του τουριστικού φαινομένου.

1.2 Ο θρησκευτικός τουρισμός ως ειδική μορφή τουρισμού

Ο τουρισμός αποτελεί πολυδιάστατο φαινόμενο, του οποίου η ανάπτυξη υπήρξε σημαντική από το τέλος του Β΄ παγκοσμίου πολέμου και μετά. Χαρακτηριστικό της χρονικής αυτής περιόδου ήταν ότι «τουρισμό» μπορούσαν πλέον να κάνουν άτομα από όλα τα κοινωνικά στρώματα και ότι η πορεία του υπήρξε κυριολεκτικά εντυπωσιακή. Η πορεία αυτή θα πρέπει να αποδοθεί κατά κύριο λόγο σε τρεις παράγοντες:

- α) στην αύξηση των εισοδημάτων των πολιτών,
- β) στην αύξηση του ελεύθερου χρόνου και τη θεσμική κατοχύρωση της άδειας μετ' αποδοχών και
- γ) στην τεχνολογική εξέλιξη των μεταφορικών μέσων και τη «λαϊκοποίησή» τους.

Αποδόθηκαν έτσι στο τουριστικό ταξίδι τα χαρακτηριστικά ενός «κοινωνικού αγαθού». Σταδιακά επικράτησε το πρότυπο του μαζικού - οργανωμένου τουρισμού,

με βασικό κίνητρο και σκοπό την προσωρινή απομάκρυνση του ατόμου από τον τόπο της μόνιμης κατοικίας, την ξεκούραση και τη λατρεία του ήλιου και της θάλασσας.

Η συνεχής οργανωτική εξέλιξη της τουριστικής βιομηχανίας έχει επηρεάσει τα χαρακτηριστικά των τουριστών και των ταξιδιών του, κατά κύριο λόγο επειδή προσφέρει ορισμένες τυποποιημένες υπηρεσίες στους σύγχρονους ταξιδιώτες. Ο οργανωμένος μαζικός τουρίστας, που αγοράζει ένα πλήρως οργανωμένο πακέτο ταξιδιού, στο οποίο ο ίδιος συμμετέχει ως παρατηρητής, αλλά όχι και ως συμμετοχός στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών του, δεν αναζητά την καινοτομία ή το διαφορετικό (Τσάρτας 1996 σελ. 189).

Από τη δεκαετία του 1970 ξεκινούν ορισμένες ανακατατάξεις στα χαρακτηριστικά και τα κίνητρα των τουριστών αλλά και στις επιλογές των φορέων που επηρεάζουν την πορεία ανάπτυξης στις περιοχές τουρισμού. Οι τουρίστες που προέρχονται από τις αναπτυσσόμενες χώρες του κόσμου, με παράδοση στα τουριστικά ταξίδια, ήταν αυτοί που με τις επιλογές τους, αμφισβήτησαν πρώτοι την κυριαρχία του μαζικού τουρισμού (Τσάρτας 1996 : 348). Η έναρξη της αμφισβήτησης του οργανωμένου μαζικού τουρισμού στη δεκαετία του 1970 οδηγεί σταδιακά σε μία εντυπωσιακή άνθιση των ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού, οι οποίες κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 καταλαμβάνουν ένα σημαντικό ποσοστό της συνολικά ενεργοποιούμενης ζήτησης για τουρισμό στον παγκόσμιο χώρο. Στη μεγάλη πλειοψηφία αυτών των μορφών, υπάρχουν ορισμένα χαρακτηριστικά, που επεξηγούνται στη συνέχεια (ειδικό κίνητρο, ανάγκη ιδιαίτερης υποδομής), τα οποία τις φέρνουν σε αντίθεση με τον οργανωμένο μαζικό τουρισμό διακοπών.

Με τον όρο «ειδικές» μορφές τουρισμού μπορούν να χαρακτηριστούν αυτές που απευθύνονται σε ορισμένη κατηγορία τουριστών και δεν είναι ιδιαίτερα μαζικές. Οι μορφές αυτές καταγράφουν την κυριαρχία των ειδικών κινήτρων. (Τσάρτας 1996 : 351-352). Οι ειδικές μορφές τουρισμού χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη ενός ειδικού και κυρίαρχου κινήτρου στη ζήτηση (π.χ. συνέδρια, πολιτισμός, θρησκεία) και από την ανάπτυξη μίας αντίστοιχης ειδικής υποδομής στις τουριστικές περιοχές, που αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση των τουριστών της κάθε ειδικής μορφής. Οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού αποτελούν τμήμα των ειδικών και χαρακτηρίζονται επίσης από την ύπαρξη ενός κυρίαρχου ειδικού κινήτρου στη ζήτηση, το οποίο συνδέεται με συγκεκριμένα θέματα, όπως: φυσιολατρία, περιβάλλον, περιήγηση. Κοινός παρονομαστής τόσο στη ζήτηση, όσο και στην προσφορά των εναλλακτικών μορφών τουρισμού αποτελεί ο σεβασμός της τοπικής, κοινωνικής και περιβαλλοντικής δομής (Κοκκώσης 2001: 82). Με τον όρο κίνητρα ταξιδιών θα μπορούσαμε να ορίσουμε εκείνους τους εσωτερικούς ωθητικούς παράγοντες, που κινητοποιούν ένα πρόσωπο να ενεργήσει με συγκεκριμένο τρόπο, να υιοθετήσει ορισμένη συμπεριφορά και να αναπτύξει πρωτοβουλίες, επικεντρωμένο στο σκοπό του ταξιδιού.

Οι κυριότερες ειδικές μορφές τουρισμού που εμφανίζουν ζήτηση και διαμορφώνουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά προσφοράς είναι: (Τσάρτας 1996 : 354)

1. Κοινωνικός τουρισμός
2. Κοινωνικός τουρισμός επαγγελματιών ενώσεων
3. Αγροτουρισμός (διάφοροι τύποι)
4. Τουρισμός στο ύπαιθρο
5. Τουρισμός τρίτης ηλικίας

6. Αθλητικός τουρισμός
7. Περιηγητικός τουρισμός
8. Θαλάσσιος τουρισμός
9. Οικολογικός τουρισμός
10. Τουρισμός υγείας και φυσικής ζωής
11. Ιαματικός τουρισμός
12. Πολιτιστικός τουρισμός
13. Εκπαιδευτικός τουρισμός
14. Θρησκευτικός τουρισμός
15. Συνεδριακός τουρισμός
16. Εκθεσιακός τουρισμός
17. Τουρισμός κινήτρων
18. Επαγγελματικός τουρισμός
19. Ορεινός τουρισμός
20. Χειμερινός τουρισμός
21. Τουρισμός περιπέτειας
22. Τουρισμός σε θεματικά πάρκα

Τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά των ειδικών μορφών τουρισμού είναι: (Βελισσαρίου 2000: 19)

- 1) Ένα κίνητρο που χαρακτηρίζει τη μορφή
- 2) Ότι απευθύνονται σε συγκεκριμένο τμήμα της αγοράς
- 3) Μία οργάνωση προσαρμοσμένη στις ειδικές ανάγκες
- 4) Μία κατάλληλη υποδομή για ικανοποίηση των ειδικών αναγκών

Ο μεγάλος αριθμός των ειδικών μορφών τουρισμού αντικατοπτρίζει τη διαρκώς αυξανόμενη σημασία τους και τη θέση τους στην παγκόσμια αγορά τουρισμού. Μ' αυτές ο τουρισμός αποκτά ξανά νόημα κοινωνικό, πολιτισμικό και η έμφαση πλέον δεν δίνεται στο «ταξίδι - φυγή» αλλά στο «ταξίδι - νόημα». Δεν πρόκειται για μία προσπάθεια εκ μέρους του τουρίστα να βιώσει ότι δεν βρίσκει στην καθημερινή του ζωή αλλά για μία συνέχιση της κανονικής του ζωής, αφού τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα και οι ανησυχίες του διαμορφώνουν τα χαρακτηριστικά του ταξιδιού. Με τα ειδικά κίνητρα δίνεται μία διαφορετική έμφαση στον τουρισμό, καθώς αυτός δεν ταυτίζεται πλέον αποκλειστικά με τις διακοπές και την ψυχαγωγία αλλά με ένα ευρύτερο φάσμα δραστηριοτήτων, που δίνουν νόημα στην καθημερινή ζωή. Η ανάπτυξη των ειδικών μορφών τουρισμού συμβάλλει στην αύξηση των ταξιδιών μικρής κυρίως διάρκειας από τη δεκαετία του 1980 και ενισχύουν τον κοινωνικό ρόλο του τουρισμού: «από τα αυστηρά προδιαγεγραμμένα χρονικά και πολιτισμικά πλαίσια του τουρισμού διακοπών, ο οποίος αποτελεί ένα περιθωριακό «κοινωνικό γεγονός» στη ζωή των ανθρώπων, φτάνουμε στα πολλαπλά και θεματικά ποικίλα ταξίδια των ειδικών μορφών, τα οποία διευρύνουν τις πολιτισμικές, επικοινωνιακές και κοινωνικές συνισταμένες του τουρισμού, ο οποίος μετατρέπεται με τον τρόπο αυτό σε κοινωνική δραστηριότητα καθοριστικής σημασίας για την κοινωνική ζωή των ανθρώπων» (Τσάρτας 1996 : 356). Τα ταξίδια με ειδικό κίνητρο μπορούν να είναι συνεπώς περισσότερα από ένα κάθε έτος, αν και μικρότερης διάρκειας από τα κλασικά ταξίδια διακοπών. Η νέα αυτή τμηματοποιημένη ζήτηση και προσφορά αυξάνει τον αριθμό επιλογών των τουριστών διαμορφώνοντας πολλά

νέα πρότυπα ταξιδιών, όπως: α)πολλαπλά ταξίδια προς διαφορετικούς προορισμούς, ή με ζήτηση διαφορετικών τύπων τουρισμού στη διάρκεια του έτους, β) ένα ταξίδι στο οποίο να συμπεριλαμβάνονται διαφορετικοί προορισμοί ή τύποι τουρισμού, γ)ειδικά ταξίδια με στόχο που ανταποκρίνεται στα ειδικά κίνητρα των τουριστών (ειδικές και εναλλακτικές μορφές τουρισμού, επαγγελματικός τουρισμός, θρησκευτικός τουρισμός κλπ) (Pearce 1992 : 15-30).

Οι ειδικές και εναλλακτικές μορφές τουρισμού, οι οποίες συνδέονται άμεσα με την εμφάνιση του τουρισμού καθ' όλη τη διάρκεια του έτους και την επέκταση της τουριστικής περιόδου (βασικός στόχος της τουριστικής πολιτικής όλων των κυβερνήσεων), αναγγέλλουν την άφιξη μίας νέας περιόδου της τουριστικής ανάπτυξης, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Ευρώπη. Οι πρώτες προσπάθειες της χώρας μας να προσελκύσει ειδικό τουρισμό, τουρισμό που αποβλέπει σε κάτι περισσότερο από το παραδοσιακό Μεσογειακό μοντέλο (ήλιος και θάλασσα) άρχισαν στα τέλη της δεκαετίας του 80. Περισσότεροι από 35 εκατομμύρια ευρωπαίοι πολίτες έκαναν στροφή προς τις ειδικές και εναλλακτικές μορφές τουρισμού, αριθμός που αυξάνεται περισσότερο από 20% ετησίως. Αυτοί οι πολίτες κατέχουν μέση τουλάχιστον εκπαίδευση και ανήκουν στα μεσαία και ανώτερα οικονομικά στρώματα. Στην Ελλάδα οι ειδικές και εναλλακτικές μορφές τουρισμού μπορούν να αποτελέσουν σημαντικό εργαλείο σε μία νέα φάση τουριστικής ανάπτυξης. Εξαιτίας του ρόλου που δύνανται να διαδραματίσουν στον περιορισμό της γεωγραφικής συγκέντρωσης τουριστών και στη βελτίωση και στον εμπλουτισμό της τουριστικής εμπειρίας, η ανάπτυξη των διαφόρων τύπων ειδικού και εναλλακτικού τουρισμού αποτελεί προτεραιότητα. Επιπλέον, παρέχεται η δυνατότητα να προβληθούν ορισμένα από τη συγκριτικά πλεονεκτήματα της Ελλάδας στο πεδίο της προσφοράς ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού. Ο εναλλακτικός τουρισμός περιλαμβάνει μορφές τουρισμού, οι οποίες αποτελούν μαγνήτη για ξένους και έλληνες επισκέπτες και οι οποίοι, με εξαίρεση τα ταξίδια σε αρχαιολογικούς χώρους, υπήρξαν περιοχές αξιοσημείωτης ανάπτυξης τα τελευταία χρόνια (Kondokolias 2004 σελ. 68-69).

Μία από τις ειδικές μορφές τουρισμού, όπως αναφέρονται ανωτέρω, είναι ο **θρησκευτικός τουρισμός**, που μπορεί να οριστεί ως μία ειδική μορφή τουρισμού, με κυρίαρχο κίνητρο την επιθυμία του ατόμου να μετακινηθεί από τον τόπο της μόνιμης κατοικίας με σκοπό να επισκεφτεί ένα χώρο που θεωρεί ιερό (π.χ. ναό, μοναστήρι, ασκητήριο, τάφο Αγίου) επιλέγοντας συχνά και συγκεκριμένο θρησκευτικό χρόνο (π.χ. Χριστούγεννα, Μεγάλη Εβδομάδα, δεκαπενταύγουστο, θρησκευτική πανήγυρη, εορτή Αγίου) με σκοπό την επικοινωνία με το θείο, την παράκληση για κάποια χάρη, την εκπλήρωση ενός τάματος, την ένδειξη ευγνωμοσύνης).

Σε ό,τι αφορά το θρησκευτικό τουρισμό, ως ειδική μορφή τουρισμού, που μπορεί να ικανοποιήσει το ειδικό ενδιαφέρον των τουριστών με θρησκευτικό κίνητρο και πνευματικά ενδιαφέροντα, αξιοσημείωτα σημεία προσέλκυσης των θρησκευτικών τουριστών είναι τα ελληνικά μοναστήρια, που αποτελούν εξαιρετικό παράδειγμα τέχνης και δεξιοτεχνίας, τα οποία χτίστηκαν από το 10ο αιώνα και μετά και είναι μάρτυρες του αδιάσπαστου συνδέσμου της Ελληνορθόδοξης παράδοσης και της ανάπτυξης της αρχιτεκτονικής, της αιογραφίας και της ζωγραφικής τέχνης στην Ελλάδα. Η Ορθόδοξη παράδοση των Μοναστηριών βρίσκεται σε κάθε γωνιά των μνημείων, άψογα προσαρμοσμένη στη γεωγραφική τους θέση. Από το Άγιο Όρος και τα Μετέωρα, που συγκροτούνται από πολλά μοναστήρια έως και τα απλά μοναστήρια

και τις μικρές γυναικείες μονές της ηπειρωτικής Ελλάδας και των νησιών, και τα απομονωμένα μοναστήρια, οι καλόγεροι έχουν δημιουργήσει υπέροχα κτίσματα, που δείχνουν τις ικανότητές τους και την αυθεντική αρχιτεκτονική τους, και είναι διακοσμημένα με έργα τέχνης (τοιχογραφίες και εικόνες), που αποτελούν παραδείγματα υψηλής καλλιτεχνικής ευαισθησίας. Συνήθως τα μοναστήρια είναι χτισμένα με αμυντική μορφή. Είναι ανοιχτά στους επισκέπτες κατά τη διάρκεια της ημέρας (από την ανατολή έως τη δύση του ήλιου) και σε πολλά από αυτά είναι δυνατή η φιλοξενία των προσκυνητών στους ξενώνες τους (π.χ. Παναγία Σουμελά, Άγιος Νεκτάριος στην Αίγινα).

Αξίζει να σημειωθεί ότι ορισμένοι από τους πόλους έλξης θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα περιλαμβάνονται στον σχετικό κατάλογο της UNESCO, όπως για παράδειγμα το Άγιο Όρος, η Θεσσαλονίκη (εκκλησία του Αγίου Δημητρίου), τα Μετέωρα, τα Μοναστήρια Δάφνη και Όσιος Λουκάς και η Νέα Μονή στη Χίο, και στην Πάτμο το ιστορικό μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή και το Σπήλαιο της Αποκάλυψης. Στον ίδιο κατάλογο περιλαμβάνονται περιοχές που αποτελούσαν πόλους έλξης προσκυνητών της αρχαιότητας, όπως η Δήλος, η Επίδαυρος, οι Δελφοί, οι Βάσες και η Αρχαία Ολυμπία.

Ο τουρισμός, όπως και κάθε κοινωνικό φαινόμενο, έχει μία εξέλιξη και μία ιστορία και ένας μεγάλος αριθμός γεγονότων, συνθηκών και περιστάσεων έχουν συμβάλει στην ανάπτυξή του. Εκτός από αυτούς τους πολυάριθμους παράγοντες, ο τουρισμός οφείλει την ανάπτυξή του σε πολλά ψυχοκοινωνιολογικά κίνητρα, μεταξύ των οποίων το θρησκευτικό κίνητρο κατέχει μία εξέχουσα θέση (Vukonic 1996: 53).

1.3 Η σημασία του θρησκευτικού τουρισμού

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο θρησκευτικός τουρισμός είναι μία από τις ειδικές μορφές τουρισμού που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πρόκειται για μία από τις παλαιότερες ειδικές μορφές τουρισμού, αφού ήκμαζε από την αρχαιότητα τόσο στην Ελλάδα όσο και σε πληθώρα άλλων κρατών. Τα ταξίδια για σκοπούς θρησκευτικούς ήταν ουσιαστικά τα πρώτα ταξίδια αναψυχής που καταγράφονται (Τσάρτας 1996: 12) σε διάφορες περιοχές του κόσμου ανεξαρτήτως θρησκεύματος. Δεν αποτέλεσε συνεπώς ο θρησκευτικός τουρισμός ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Χριστιανισμού, αλλά ένα φαινόμενο παγκόσμιο στην ιστορία των θρησκειών.

Στη σύγχρονη εποχή η σημασία των θρησκευτικών ταξιδιών παραμένει μεγάλη. Ο συνολικός αριθμός των θρησκευτικών μετακινήσεων στον κόσμο ανερχόταν στις αρχές της δεκαετίας του 90 σε περισσότερα από 220 εκατομμύρια ταξίδια το χρόνο. Από αυτά τα 150 περίπου εκατομμύρια (σχεδόν το 70% του συνολικού αριθμού) αφορούσαν ταξίδια χριστιανών.

Σε ότι αφορά στο Χριστιανισμό, αξίζει να αναφερθεί ότι στα τέλη της δεκαετίας του 90 οι Χριστιανοί συνολικά ξεπερνούσαν τα 1,9 δισεκατομμύρια άτομα. Η ρωμαιο-καθολική εκκλησία αριθμούσε 1 δισεκατομμύριο πιστούς (περίπου το 52% του συνόλου των Χριστιανών ή το 16% του παγκόσμιου πληθυσμού). Το έτος 2000, η ορθόδοξη εκκλησία είχε περίπου 215 εκατομμύρια πιστούς σε ολόκληρο τον κόσμο (Thomas R. Martin, 2004: Encarta Encyclopedia Standard). Ακόμη και στη σύγχρονη εποχή, η θρησκεία βρίσκεται ανάμεσα στους λόγους που ασκούν μέγιστη επίδραση

στη λήψη της απόφασης για τουριστική μετακίνηση. Πρόσφατη έρευνα κατέδειξε, ότι, κατά πάσα πιθανότητα, λόγω της σταθερής αύξησης του παγκόσμιου πληθυσμού και κατ' επέκταση της παγκόσμιας τουριστικής ζήτησης, υπήρξε σημαντική αύξηση και των τουριστών με θρησκευτικά κίνητρα και των προσκυνητών, με αποτέλεσμα τη μη αναμενόμενη ακμή ορισμένων τόπων προσκυνήματος, τόσο παραδοσιακών, όσο και πιο σύγχρονων (Vukonic 1996:54).

Στη χώρα μας τα μνημεία της ελληνικής ορθοδοξίας αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της εθνικής κληρονομιάς και αποτελούν αξιόλογο πόλο έλξης επισκεπτών. Οι βυζαντινές και οι μετα-βυζαντινές εκκλησίες, στις πόλεις και στα χωριά, οι επιβλητικοί καθεδρικοί ναοί, τα ξωκκλήσια και τα προσκυνήματα της υπαίθρου, τα μοναστήρια, τα μετόχια και οι σκήτες, η μοναδική μοναστική πολιτεία του Αγίου Όρους, με την αξιόλογη εικονογράφησή τους, με ψηφιδωτά, τοιχογραφίες και εικόνες, μαρτυρούν την επίμονη προσήλωση στις παραδόσεις και τη στενή και μακραίωνη διασύνδεση της τέχνης με την θρησκευτική λατρεία. «Οι ευσεβείς περιηγητές, οι φιλέρευνοι τουρίστες, αλλά και οι θαυμαστές της βυζαντινής τέχνης θα βρουν, μέσα από πολιτιστικά οδοιπορικά στον ελληνικό χώρο, τους δρόμους της επαφής με την πνευματικότητα της ορθοδοξίας. Σε πολλές περιοχές θα συναντήσει κανείς κτίσματα και μνημεία λατρείας διαφορετικών δογμάτων και θρησκειών να συνυπάρχουν σε ένα διαρκή διάλογο, αποδεικνύοντας την πολύ - πολιτισμικότητα του ελληνικού χώρου» (<http://www.gnto.gr>).

Αποδεικνύεται κατά συνέπεια η σημασία του θρησκευτικού τουρισμού ως σημαντικό κομμάτι του τουριστικού γίγνεσθαι, το οποίο ειδικά στην Ελλάδα, μέσα από κατάλληλες ενέργειες μπορεί να οδηγήσει σε σημαντική ανάπτυξη. Ο θρησκευτικός - πνευματικός πλούτος της χώρας είναι τεράστιος, με αποτέλεσμα να αξίζει τη δέουσα προβολή και αξιοποίηση. Η σύσταση Γραφείων Θρησκευτικού Τουρισμού από τις Μητροπόλεις και η ίδρυση Εκκλησιαστικών Μουσείων σε συνδυασμό με την συνεργασία των Μητροπόλεων με τουριστικά γραφεία είναι τα βήματα που στηρίζουν την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού και αποδεικνύουν το μέγεθος της αξίας του.

1.4 Τουρισμός και θρησκεία: Σύγκρουση και συνέργια

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κατ' αρχάς ο τουρισμός επιδρά στη θρησκευτική κληρονομιά με ισχυρό τρόπο, ο οποίος αν δεν ελεγχθεί μπορεί να γίνει επικίνδυνος. Ευαίσθητες τοποθεσίες, όπως τα σπήλαια μοναστηριών ή οι ιστορικές μοναστηριακές βιβλιοθήκες για παράδειγμα, απλά δεν μπορούν να δεχτούν την πλημμυρίδα των τουριστών χωρίς να αλλάξει το μικροκλίμα τους και να καταστραφούν οι αγιογραφίες τους.

Οι κόσμοι της θρησκείας και του τουρισμού προσεγγίζουν την ιδέα του θρησκευτικού τουρισμού από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Φυσικά όλες οι τουριστικές δραστηριότητες δεν διαθέτουν και θρησκευτική πλευρά, όπως και μερικές πτυχές της θρησκείας δεν είναι αξιοποιήσιμες τουριστικά. Οι δύο τομείς συχνά έχουν διαφορετικές ευαισθησίες, στόχους, σχεδιασμούς, αποφάσεις διαχείρισης και προσεγγίσεις για το περιεχόμενο και τη βελτίωση της προσφοράς τους στον επισκέπτη - τουρίστα. Όπως αναφέρει ο Robichaud (1992: 2), ο θρησκευτικός τουρίστας βρίσκεται ανάμεσα στον τουρίστα και τον προσκυνητή. Είναι αυτός που ταξιδεύει για θρησκευτικούς σκοπούς, αλλά δεν

γνωρίζει με ποιον τρόπο να αγγίξει τον πνευματικό του στόχο, καθώς περιβάλλεται από επαγγελματίες ταξιδιωτικούς συμβούλους, εντάσσεται σε προκαθορισμένα προγράμματα ταξιδιού, συμμετέχει σε οργανωμένα ομαδικά γεύματα και ακολουθεί τυποποιημένες διαδρομές, χάνοντας τον πραγματικό πνευματικό του στόχο. (Μοίρα 2003 : 89)

Γεγονός αποτελεί όμως ότι ένας ολοένα αυξανόμενος αριθμός επισκεπτών ειδικών ενδιαφερόντων, προσεγγίζουν τις περιοχές που μπορούν να ικανοποιήσουν τα πνευματικά και θρησκευτικά κίνητρα, περιοχές που διαθέτουν θρησκευτική κληρονομιά και παράδοση και στις οποίες διοργανώνονται διάφορες θρησκευτικές δραστηριότητες (εορτασμοί, ειδικές εκδηλώσεις).

1.5 Οι στόχοι της έρευνας

Η παρούσα έρευνα για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα έχει τους ακόλουθους στόχους:

- α) Να αναδείξει ότι η ανάγκη του ατόμου για μετακίνηση στο χώρο, προκειμένου να αναζητήσει το θείο είναι μία ανάγκη η οποία παρατηρείται από την αρχαιότητα και συνεχίζεται έως τις μέρες μας. Με την παρούσα ανάλυση θα αναζητηθούν ταυτόχρονα και οι διαφορές ανάμεσα στον προσκυνητή του παρελθόντος και το σύγχρονο θρησκευτικό τουρίστα, σε ό,τι αφορά τον τρόπο μετακίνησης και τη διάρκεια του ταξιδιού, τη διάρκεια παραμονής στον τόπο προορισμού (χώρο προσκυνήματος), τη συχνότητα των θρησκευτικών ταξιδιών και την εν γένει σημασία τους στην κοινωνική ζωή των ατόμων.
- β) Την ανάλυση του χρονικού και χωρικού προτύπου στο οποίο εκδηλώνεται η ζήτηση για θρησκευτικό τουρισμό, καθώς και η ανάλυση του θρησκευτικού ταξιδιού στο πλαίσιο μελέτης του ελεύθερου χρόνου.
- γ) Την κατηγοριοποίηση των θρησκευτικών ταξιδιών με βάση την οργανωτική δομή τους, και συγκεκριμένα τα εποχιακά δεδομένα, τα χρησιμοποιούμενα μέσα μεταφοράς, τον αριθμό των συμμετεχόντων και την κοινωνική τους δομή.
- δ) Την διατύπωση προτάσεων πολιτικής για την ευρύτερη ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας και γενικότερα στον Ελλαδικό χώρο.
- ε) Τη μελέτη περίπτωσης (εμπειρική έρευνα) μιας συγκεκριμένης περιοχής (Νομός Αιτωλοακαρνανίας), την καταγραφή των δεδομένων και πόρων που διαθέτει η περιοχή και τη διατύπωση προτάσεων πολιτικής για την ευρύτερη ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού σε αυτήν.
- στ) Τη διατύπωση γενικών συμπερασμάτων από την έρευνα.

Για την επίτευξη των στόχων αυτών διεξήχθη βιβλιογραφική έρευνα σχετικά με την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού γενικά αλλά και ειδικότερα για την Ελλάδα και εμπειρική έρευνα (μελέτη περίπτωσης, δειγματοληπτική έρευνα) αναφορικά με το Νομό Αιτωλοακαρνανίας.

2. Ιστορική εξέλιξη του θρησκευτικού τουρισμού

2.1 Εισαγωγικά

Ο θρησκευτικός - προσκυνηματικός τουρισμός, αν και αποτελεί μία από τις ειδικές μορφές τουρισμού, οι οποίες γνώρισαν μεγαλύτερη ανάπτυξη τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα, ήταν γνωστός και διαδεδομένος από την αρχαιότητα. Η επιθυμία για ταξίδι, προκειμένου να ικανοποιηθεί η ανάγκη του ατόμου να γνωρίσει τόσο την επίγεια πραγματικότητα, όσο και τα θεία μυστήρια ωθούσε πάντα την ανθρωπότητα (Tomasi 2002 :1). Ο τουρισμός για την ικανοποίηση θρησκευτικών αναγκών είναι ίσως τόσο παλιά μορφή, όσο και η ίδια η θρησκεία και συνεπώς συνιστά την παλαιότερη μορφή τουρισμού. Δεν αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Χριστιανισμού, αλλά είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο της θρησκευτικής ιστορίας. Ανθρωπολόγοι και αρχαιολόγοι έχουν αποδείξεις αυτού του φαινομένου και μεταξύ των πρωτόγονων κοινωνιών.

Αρχαιότητα

Στον Αρχαίο κόσμο ο θρησκευτικός τουρισμός είχε την πρώτη του ανάπτυξη. Για παράδειγμα, για τους Κέλτες της κεντρικής, νότιας και κεντρικής Ευρώπης τα ιερά δάση και οι τάφοι ήταν χώροι μεγάλων συγκεντρώσεων και τελετών στις οποίες οι πολιτικά ενεργοί ιερείς έφερναν προσφορές για θυσίες, ενώ για τα γερμανικά φύλα το Ιρμισνούλ και ο ναός της Ουψάλα συνιστούσαν τοπικό και υπερτοπικό θρησκευτικό κέντρο αντίστοιχα. Στις μεγάλες θρησκευτικές εορτές συγκεντρώνονταν στην Ουψάλα τα γερμανικά φύλα από όλη την Σουηδία.

Τα ταξίδια για σκοπούς θρησκευτικούς ήταν ουσιαστικά τα πρώτα ταξίδια αναψυχής, που καταγράφονται πρώτα στην Αίγυπτο, όπου υπάρχουν και πολλά σημάδια των πρώτων τουριστών χαραγμένα σε μνημεία και ναούς (Τσάρτας 1996 : 12). Την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας περιοχές με έλξη μεγάλου αριθμού τουριστών για να επισκεφτούν ναούς και αξιοθέατα, ήταν η Ελλάδα η Μικρά Ασία και η Αίγυπτος. Η ανάπτυξη των πρώτων σταθερών ροών τουριστών προς αυτές τις περιοχές στηρίζεται στην εμπέδωση της ειρήνης και τη βελτίωση των θαλασσίων συγκοινωνιών. Το κίνητρο των τουριστών ήταν άλλοτε ένα (θρησκεία, πολιτισμός, υγεία, ψυχαγωγία) ή συνδυασμός περισσότερων κινήτρων (Τσάρτας 1996 : 13).

Παρότι μορφές προσκυνήματος υπάρχουν σε κάθε θρησκεία και εποχή, χαρακτηριστικά κέντρα προσκυνήματος συναντώνται στην αρχαιότητα, στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Το ιερότερο σημείο στην Ελλάδα υπήρξαν οι Δελφοί, όπου η Πυθία έδινε τους χρησμούς της. Ο χρησμός ήταν η απάντηση που έδινε ο Θεός ή ένα ανώτερο ον σε έναν πιστό ή ερευνητή. Ο ειδικός χώρος όπου τα άτομα προσέρχονταν για να ζητήσουν ένα χρησμό ονομαζόταν Μαντείο. Οι απαντήσεις - χρησμοί θεωρούνταν ότι δίνονταν από τη θεία έμπνευση μέσω ανθρώπων προικισμένων για το σκοπό αυτό. Οι χρησμοί και τα Μαντεία χρονολογούνται από την Αρχαιότητα. Το πιο

φημισμένο ελληνικό μαντείο ήταν των Δελφών, αυτό που ήταν αφιερωμένο στο θεό Απόλλωνα. Στο μαντείο των Δελφών συγκεντρώνονταν προσκυνητές από όλες τις ελληνικές πόλεις της εποχής, για να προσεγγίσουν το ιερό, το «θείο», που θα προστάτευε τον προσκυνητή με χρησμούς για το μέλλον. Σκοπός των προσκυνητών ήταν, προσεγγίζοντας το θεό Απόλλωνα να τον εξευμενίσουν, να ζητήσουν θεραπεία ή χάρη. Εκτός από τους Δελφούς, άλλα θρησκευτικά κέντρα της Ελληνικής Αρχαιότητας, όπου συγκεντρωνόταν πλήθος πιστών ήταν η Δήλος, η Επίδαυρος και η Πέργαμος.

Στη Μικρά Ασία το πιο γνωστό μαντείο βρισκόταν στα Δίδυμα, κοντά στη Μίλητο. Στον Ελλαδικό χώρο άλλο γνωστό μαντείο υπήρξε αυτό της Δωδώνης, που ήταν αφιερωμένο στο Δία και τη σύντροφό του Διώνη. Οι ιερείς του μαντείου ερμήνευαν το θρόισμα των φύλλων μίας μεγάλης βελανιδιάς, τις κινήσεις των περιστεριών στα κλαδιά της και το κελάρυσμα μιας πηγής ως αποκρίσεις του Δία στα ερωτήματα που του έθεταν. Το Μαντείο της Δωδώνης υπήρξε από τα πιο σεβαστά της αρχαιότητας και το συμβουλευόταν Έλληνες από πολλές πόλεις αλλά και ξένοι.

Θρησκευτικές εορτές

Τα Δήλια

Τα Δήλια ήταν επισημότατη και φημισμένη γιορτή, που τελούσαν κάθε πέντε χρόνια οι κάτοικοι της Δήλου προς τιμήν του Δηλίου Απόλλωνα, μαζί με τον οποίο λάτρευαν και τη θεά Δήμητρα. Ο Θουκυδίδης (Ιστορία: Βιβλίο II: 431 π.Χ.) αναφέρει ότι στη Δήλο γινόταν μεγάλο πανηγύρι «Ιώνων τε και περικτιόνων νησιωτών», κατά το οποίο «και αγών εποιείτο αυτόθι και γυμνικός και μουσικός, χορούς τε ανήγον αι πόλεις». Αργότερα οι γυμνικοί και οι μουσικοί αγώνες καταργήθηκαν, καθώς και ορισμένες άλλες εορταστικές εκδηλώσεις. Διατηρήθηκαν ωστόσο οι χοροί που έστελναν στη Δήλο οι νησιώτες και οι Αθηναίοι. Μετά την κάθαρση του νησιού, το 426 π.Χ., οι Αθηναίοι αναδιοργάνωσαν τη γιορτή και της έδωσαν καινούργια λαμπρότητα. Εποχή τέλεσης των Δηλίων ήταν ο ιερός μήνας του δηλιακού ημερολογίου, ο οποίος προφανώς αντιστοιχούσε προς τον Αττικό μήνα Ανθεστηριώνα. Τότε έφθαναν στο νησί και οι «θεωρίες» των ξένων πόλεων που προσέδιδαν μεγαλοπρέπεια στο γιορτή. Αποστολή θεωριών στη Δήλο γινόταν μερικές φορές και άλλους μήνες. Κατά τον ιερό μήνα οι Δήλιοι γιόρταζαν και τα Απολλώνια. Ορισμένοι θεωρούν ότι Απολλώνια ήταν η ονομασία μιας ετήσιας γιορτής στη Δήλο προς τιμήν του Απόλλωνος, ενώ Δήλια ονόμαζαν οι ξένοι τη μεγάλη γιορτή που γινόταν κάθε πέντε χρόνια. Αρχικός πυρήνας των Δηλίων ήταν ίσως η «ξύνοδος» των Ιώνων στη Δήλο, κατά την οποία προσέφεραν καρπούς στον Απόλλωνα, ικετεύοντάς τον να προστατεύει την συγκομιδή τους. Γιορτές προς τιμήν του Δηλίου Απόλλωνος γίνονταν επίσης στην Κάλυμνο, όπου στους εορτασμούς περιλάμβαναν χορικούς και μελικούς αγώνες, στην Κω κατά το μήνα Δάλιο, στην Αμοργό προς τιμήν του Δηλίου Απόλλωνος και της Ήρας. Στο Δήλιο της Βοιωτίας, μεταξύ Ωρωπού και Αυλίδας, οι Βοιωτοί καθιέρωσαν τα Δήλια μετά την ήττα των Αθηναίων που εισέβαλαν στη Βοιωτία το 424 π.Χ. Σε όλες αυτές τις θρησκευτικές εορτές, συνέρεαν Έλληνες από τις περισσότερες ελληνικές πόλεις της εποχής. Παρατηρείται δηλαδή ανάπτυξη θρησκευτικού τουρισμού από την ελληνική αρχαιότητα.

Τα Παναθήναια

Τα Παναθήναια μυστήρια ήταν η «εθνική» γιορτή της Αθήνας. Γινόταν κάθε τέσσερα χρόνια προς τιμή της πολιούχου θεάς Αθηνάς. Αρχικά ήταν ετήσια και είχαν τοπικό χαρακτήρα, από την εποχή όμως του Πεισιστράτου αναδιοργανώθηκε και έγινε «πεντετηρική» εορτή που είχε τέτοια αίγλη όσο και οι πανελλήνιοι αγώνες. Τα Παναθήναια διαρκούσαν από τέσσερις έως δέκα ημέρες και προσέλκυαν επισκέπτες από ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο.

Άλλα γνωστά θρησκευτικά φεστιβάλ ήταν τα Ανδάνια μυστήρια που διοργανώνονταν από την πόλη Ανδανία (στη βορειοδυτική Μεσσηνία) προς τιμή του Καρνείου Απόλλωνος και γυναικείων θεοτήτων, τα Παμβοιώτια, τα Πανιώνια στην Μυκάλη, τα Ελευσίνα, τα Αρτεμίσια στην Έφεσο και τα Λευκοφρόνια στην μικρασιατική Μαγνησία.

Θρησκευτικά μυστήρια - Λατρευτικά φεστιβάλ

Αξιοσημείωτοι θεωρούνται και οι τόποι τέλεσης θρησκευτικών μυστηρίων και λατρευτικών /θρησκευτικών φεστιβάλ, όπως η Ελευσίνα, όπου βρισκόταν το ιερό της θεάς Δήμητρας και διαδραματιζόνταν τα «Ελευσίνα μυστήρια», τα οποία παρακολουθούσαν Έλληνες από την Αθήνα και τις άλλες ελληνικές πόλεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου, καθώς και από διάφορες άλλες πόλεις, εξοχικές τοποθεσίες ή νησιά (Tomasi 2002: 4).

Ενώ οι συγκεντρώσεις και οι τελετές των Ρωμαίων είχαν κυρίως πολιτικό, αθλητικό και ψυχαγωγικό χαρακτήρα, οι εορταστικές εκδηλώσεις των Ελλήνων μαρτυρούν ισχυρό θρησκευτικό χαρακτήρα. Υπήρχαν αρκετά ιερά βουνά, πηγές, ναοί και άλση όπου οι πιστοί των γύρω περιοχών συγκεντρώνονταν και προσέφεραν δώρα για να ευχαριστήσουν τους θεούς ή να ικετεύσουν για βοήθεια. Επιπλέον υπήρχαν υπερτοπικά ιερά κέντρα με μεγαλύτερη περιοχή ελέγχου, όπως η Αθήνα, η Ρόδος, η Έφεσος, οι Δελφοί και η Ολυμπία, όπου οι αθλητικοί αγώνες κατείχαν και έναν εν μέρει θρησκευτικό χαρακτήρα. Τα φεστιβάλ που διοργάνωναν οι πόλεις κράτη ήταν η μεγαλύτερη πηγή ψυχαγωγίας της εποχής. Οι Έλληνες τιμούσαν τους θεούς τους με μουσικούς διαγωνισμούς, χορούς, δράμα και ποίηση. Οι Αθηναίοι παινεύονταν ότι διοργάνωναν τέτοιες εορτές μέρα παρά μέρα. Τα μεγάλα Πανελλήνια φεστιβάλ διοργανώνονταν στην Ολυμπία, τους Δελφούς, τη Νεμέα και τα Ίσθια και προσέλκυαν θεατές και επαγγελματίες αγωνιστές από ολόκληρο τον Ελληνικό χώρο (Thomas R. Martin, 2004: Encarta Encyclopedia Standard).

Τα Αναθήματα

Ανάθημα είναι οτιδήποτε αφιερώνει κανείς σε ναό, η προσφορά, το δώρο, το αφιέρωμα στο θεό.

Από τα πανάρχαια χρόνια, από τότε που ο άνθρωπος συνειδητοποίησε την παρουσία του θείου και συσχέτισε τη ζωή του και την ευημερία του με αυτό, ήταν φυσικό να προσπαθήσει να ελέγξει τη συμπεριφορά του Θεού και να προκαλέσει μία ευνοϊκή στάση απέναντί του. Αυτό προσπάθησε να το πετύχει κυρίως με τις προσφορές αναθημάτων, που στα προϊστορικά χρόνια ήταν συνήθως καρποί, πήλινα αγγεία και ειδώλια, αλλά και πολυτιμότερα αντικείμενα, όπως σκεύη και κοσμήματα. Στα ιστορικά χρόνια η προσφορά αναθημάτων επεκτάθηκε και συστηματοποιήθηκε, οι πληροφορίες

δε που μας δίνουν οι αρχαιοι συγγραφείς, καθώς και τα διασωθέντα μέχρι τις μέρες μας αναθήματα, μας δίνουν μία πολύ καθαρή εικόνα της πλευράς αυτής των αρχαίων.

Τα αναθήματα γίνονταν συνήθως στους ναούς και στα ιερά είτε από μεμονωμένα άτομα (ιδιώτες, βασιλείς) είτε από ολόκληρες πόλεις και κράτη και είχαν σκοπό να παρακαλέσουν τον θεό για κάποια βοήθεια, να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους για μία παροχή είτε απλά να εκφράσουν την ευσέβεια και τη λατρεία τους. Υπήρχε όπως και η περίπτωση ένα ανάθημα να αφιερωνόταν ως ποινή για κάποια παρανομία που είχε διαπραχθεί, όπως ήταν οι «Ζάνες» στην Ολυμπία και οι χρυσοί ανδριάντες στους Δελφούς.

Η ποικιλία και η ποιότητα των αναθημάτων ήταν τεράστια. Ανάλογα με την ευσέβεια, τις οικονομικές δυνατότητες, αλλά και την επιθυμία εντυπωσιασμού, τα αναθήματα μπορούσαν να είναι από λίγα λουλούδια και στεφάνια μέχρι πήλινα είδωλα και αγγεία, αγάλματα, χάλκινα σκεύη, κοσμήματα, όπλα, υφάσματα, ακόμη και ολόκληρος ναός, που έκτιζε ο πιστός προς τιμή κάποιου Θεού.

Τα αναθήματα που αφιέρωναν ολόκληρες πόλεις ή κράτη ήταν συνήθως λάφυρα από πολέμους ή μάχες, των οποίων η έκβαση υπήρξε επιτυχής. Ως πιο γνωστά μπορούν να αναφερθούν το χάλκινο άγαλμα της Προμάχου Αθηνάς στην Ακρόπολη, έργο του Φειδία, που ήταν «δεκάτη» από τα λάφυρα της μάχης του Μαραθώνα, και ο χρυσός τρίποδας των Δελφών, που ήταν «ακροθίνιον» από τα λάφυρα της μάχης των Πλαταιών. Τα αναθήματα αυτά των πόλεων, ιδίως στα μεγάλα πανελλήνια ιερά, ήταν συχνά τόσο πολλά και πολύτιμα, ώστε δημιουργήθηκε η ανάγκη να ανοικοδομηθούν ιδιαίτερα κτίρια για τη στέγαση και φύλαξή τους, που ονομάζονταν «θησαυροί». Ακόμη οι Αθηναίοι συνήθισαν να αφιερώνουν το 1/10 από τα λάφυρα και από τις δημεύσεις περιουσιών στην Αθηνά, και το 1/50 στους άλλους θεούς. Μετά δε από ναυμαχίες αφιέρωναν ένα πλοίο στον Ποσειδώνα.

Τα αναθήματα των ιδιωτών μπορούν να διαιρεθούν σε δύο κατηγορίες: στην πρώτη ανήκουν αυτά που ανέθεταν όλοι σε σημαντικές στιγμές του βίου τους. Οι νέοι π.χ. όταν περνούσαν από την παιδική στην εφηβική ηλικία, ανέθεταν τα μαλλιά τους στον Απόλλωνα και τα παιχνίδια τους στον Ερμή. Οι κοπέλες, λίγο πριν το γάμο τους, έκοβαν κι αυτές τα μαλλιά τους και τα ανέθεταν στην Ίσιδα ή στην Άρτεμη μαζί με τα παιχνίδια τους (συνήθως πήλινες κούκλες).

Η δεύτερη κατηγορία αποτελείται από τα αναθήματα που αφιερώνονταν σε έκτακτες περιπτώσεις, όπως ασθένειες, κίνδυνος ζωής, έναρξη εργασίας, νίκη σε αθλητικούς ή άλλους αγώνες. Τα αναθήματα στα ιαματικά κυρίως ιερά (Ασκληπιεία, Αμφιαράειον) αποτελούνταν από ένα ασημένιο, μολύβδινο ή χάλκινο πλακίδιο, στο οποίο απεικονιζόταν το άρρωστο μέλος του σώματος. Ο Πανσανίας αναφέρει ότι δεν μπορούσε κανείς να δει εύκολα το άγαλμα της υγείας στην Τιτάνη, γιατί το κάλυπτε ένα μεγάλο πλήθος αναθημάτων. Ακόμη συνήθιζαν να αφιερώνουν ολόκληρες επιγραφές, όπου περιέγραφαν την ασθένεια και τον τρόπο της θεραπείας της από το Θεό. Όσοι διασώζονταν από ναυάγιο ανέθεταν στον Ποσειδώνα τα ρούχα που φορούσαν κατά το ναυάγιο.

Η συνήθεια της προσφοράς αναθημάτων στους θεούς υιοθετήθηκε και από τη χριστιανική λατρεία και διατηρείται μέχρι σήμερα στους ναούς και κυρίως στα μεγάλα ιερά (Τήνος, Αγ. Νεκτάριος κλπ).

Μεγάλες θρησκείες

Ο θρησκευτικός τουρισμός έλαβε πιο εξειδικευμένο περιεχόμενο ως θεσμολογημένη μορφή - κυρίως αυτή του προσκυνήματος - καταρχήν στις μεγάλες θρησκείες: Ινδουισμό, Βουδισμό, Χριστιανισμό και Ισλαμισμό.

Για το **Χριστιανισμό** η περιοχή των Αγίων Τόπων, η οποία συνδέθηκε με πολυσήμαντα γεγονότα στη ζωή και το έργο του Χριστού, αποτέλεσε την δημοφιλέστερη περιοχή για το προσκύνημα των Χριστιανών. Αυτό συνέβαινε κατεξοχήν μετά το τέλος των διωγμών των Χριστιανών από τον Μέγα Κωνσταντίνο τον 4^ο αιώνα. Την ίδια περίοδο οι προσκυνητές επισκέπτονταν ιερούς τόπους των μαρτύρων στην εύκολα προσβάσιμη Ρώμη.

Τον 11^ο αιώνα το προσκύνημα είχε γίνει τόσο επικίνδυνο, που ισοδυναμούσε με «πολιτικό θάνατο», για άλλους παροδικό και για άλλους οριστικό. Για το λόγο αυτό, ένα νόμος της εποχής εκείνης ανέφερε ότι «ο προσκυνητής θα έπρεπε να θεωρείται νεκρός, αν είχε μεσολαβήσει διάστημα ενός έτους και μίας ημέρα από την τελευταία φορά που έλαβαν οι συγγενείς του ειδήσεις γι αυτόν» (Tomasi 2002 : 6), γεγονός που αποκαλύπτει το μέγεθος του κινδύνου που συνεπαγόταν ένα ταξίδι με κίνητρο θρησκευτικό την εποχή εκείνη. Παρόλα αυτά το ταξίδι για θρησκευτικούς λόγους εξακολουθούσε να μεσουρανεί. Ένας από τους λόγους που ωθούσαν τα άτομα στο ταξίδι του προσκυνήματος ήταν και το κοινωνικό μοντέλο της εποχής: «Σε μία κοινωνία που δεν προσέφερε στα μέλη της παρά μόνο μία ελάχιστη οικονομική δυνατότητα για να απομακρυνθούν προσωρινά από τον κύκλο των συγγενών, φίλων, γειτόνων και τοπικών αρχών, η μοναδική ευκαιρία για ένα ταξίδι, για όσους δεν ήταν έμποροι, πλανόδιοι πραματευτές, γυρολόγοι, ακροβάτες ή παράνομοι, ήταν η συμμετοχή σε ένα ιερό ταξίδι, είτε αυτό ήταν προσκύνημα, είτε Σταυροφορία» (Tomasi 2002 : 7).

Στη **Βυζαντινή Αυτοκρατορία** η σημασία που αποκτά ο Χριστιανισμός ως θρησκεία δυναμική και ανατρεπτική της έως τότε κρατούσας κατάστασης, εκφράζεται με τη σημασία που αποκτούν οι Άγιοι Τόποι και η Ιερουσαλήμ ως χώροι λατρείας για τους χριστιανούς, που συρρέουν από όλη την Ευρώπη. Αψηφώντας κακουχίες και κινδύνους, караβάνια προσκυνητών συρρέουν στην περιοχή της Παλαιστίνης, η οποία σύντομα γίνεται ο κυριότερος τουριστικός προορισμός της εποχής. Η εκμετάλλευση και η κακομεταχείριση των προσκυνητών, καθώς και η αύξηση της εγκληματικότητας στην περιοχή, δεν ανακόπτουν παρά μόνο περιοδικά την πορεία προς τους Άγιους Τόπους. Οι σταυροφορίες, που γίνονται κυρίως τον 12^ο και 13^ο αιώνα, συνδέονται απόλυτα με την κυριαρχία της Εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο και χαρακτηρίζουν την αρχή μίας νέας εποχής για τα θρησκευτικά ταξίδια. Οι **Σταυροφορίες** θεωρήθηκαν από πολλούς ως ένα είδος προσκυνήματος, αν και επιθετικού: οπλισμένο προσκύνημα για την προστασία ιερών τόπων από τον κίνδυνο της Ανατολής (Tomasi 2002 : 3). Η μαζικοποίηση αυτών των ταξιδιών οδηγεί καταρχήν στην ανάγκη καλύτερης οργάνωσής τους, την οποία αναλαμβάνουν τα πρώτα «πρακτορεία μεταφοράς», που εμφανίζονται κυρίως στη Βενετία και την Αγγλία. Η Εκκλησία ενισχύει αυτά τα ταξίδια, αποβλέποντας σε πολιτικά και οικονομικά οφέλη, ενώ και νέοι προορισμοί παρόμοιων ταξιδιών αναδεικνύονται στον Ευρωπαϊκό χώρο και προσελκύουν χιλιάδες προσκυνητές (Ρώμη, Σαντιάγο ντε Κομποστέλα) (Τσάρτας 1996: 12-13).

Με την πτώση της Κωνσταντινούπολης (1453) το ρεύμα των προσκυνητών προς την Ιερουσαλήμ τελειώνει οριστικά. Στη θέση της προβάλλουν πολυάριθμες

περιοχές στην Ευρώπη, όπου αντικείμενο του προσκυνήματος γίνονται πλέον τα λείψανα των αγίων.

Στην κοινωνική δομή της εποχής του **μεσαίωνα**, οι διακοπές και εν γένει ο τουρισμός ήταν συνδεδεμένες σχεδόν αποκλειστικά με θρησκευτικούς λόγους, εξ ου και το αγγλικό holidays (=holy days ή ιερές /άγιες μέρες). Απόηχος αυτού έφτασε σχεδόν μέχρι τις μέρες μας, με κάποιους ηλικιωμένους, που τα μόνα τους τουριστικά ταξίδια είναι κάποια «τάματα». Επίσης, δεν πρέπει να ξεχνάμε την έως και πρόσφατα καθαρά «θρησκευτική» πράξη της βάπτισης στον ποταμό Ιορδάνη και την απόκτηση της προσωνυμίας «Χατζής» (αραβικά Haji = προσκυνητής), που έγινε θεσμός από τα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια και σήμερα έχει μάλλον γίνει τουριστική ατραξιόν. Εξάλλου, σύμφωνα με τον Foster η λέξη τουρίστας (tourist) προέρχεται ετυμολογικά από τη λατινική λέξη torpnus , η οποία αναφέρεται στην υποχρέωση των προσκυνητών να «κάνουν το γύρο» (να περάσουν) από όλους τους ναούς της Ρώμης (Vukonic 1996: 54).

Τον 16^ο αιώνα, σύμφωνα με υπολογισμούς του γάλλου ιστορικού Φερνάν Μπροντέλ, το θαλάσσιο ταξίδι από τη Βενετία έως του Άγιους Τόπους διαρκούσε κατά μέσο όρο 43 ημέρες, ενώ για την επιστροφή απαιτούνταν τουλάχιστον 93 ημέρες. Τέσσερις αιώνες αργότερα η εκμηδένιση των αποστάσεων έχει μετατρέψει το επικίνδυνο ταξίδι σε ανώδυνη μετακίνηση (Ελευθεροτυπία 2003 : 56).

Το μεσαιωνικό προσκύνημα - ως φαινόμενο ατομικό ή κοινωνικό, χαρακτηριστικό μίας ιδιαίτερης ιστορικής περιόδου και ως έκφραση μίας εξίσου χαρακτηριστικής άποψης για

την επίγεια ζωή- έφτασε στο απόγειο του τον 14^ο και 15^ο αιώνα. Από το τέλος του 15^{ου} αιώνα ξεκινά μία νέα εποχή, -αυτή του ταξιδιού - η οποία λειτούργησε ως συνδυαστικός κρίκος ανάμεσα στο κλασσικό μεσαιωνικό προσκύνημα και το θρησκευτικό τουρισμό της σύγχρονης περιόδου. Σε αντίθεση με τα χρόνια του μεσαίωνα, όταν το ταξίδι για προσκύνημα γινόταν αντιληπτό κυρίως σε όρους μετάνοιας, εξιλέωσης, εξαγνισμού και λύτρωσης, κατά τη μετα-μεσαιωνική περίοδο η έμφαση δίνεται στις αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στο ίδιο το άτομο κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Θα μπορούσε κανείς μελετώντας την περίοδο αυτή, να παρατηρήσει την αυξητικά στενή σχέση της κουλτούρας του προσκυνήματος με αυτή του ταξιδιού με αφορμή άλλα κίνητρα. Η μεγάλη άνθιση - εξάπλωση της κινητικότητας στον ευρωπαϊκό χώρο υπήρξε η απαραίτητη βάση για το φαινόμενο που στη συνέχεια επικράτησε με τον όρο «θρησκευτικός τουρισμός». «Η κουλτούρα του προσκυνήματος με τις τόσο συμπαγείς αξίες, που βιώθηκε με τόση ένταση στο μεσαίωνα, σταδιακά άλλαξε στο νέο κοινωνικό περιβάλλον που αναδύθηκε» (Tomasi 2002 : 13).

Στην Ευρώπη η αλλαγή αυτή συμπίπτει με την εμφάνιση και επικράτηση του Grand Tour , και καλύπτει τρεις αιώνες, από τον 16^ο έως και τον 18^ο . Η εποχή αυτή χαρακτηρίστηκε από εξέχουσα κινητικότητα, που συνοδευόταν από μία επίσης αξιοσημείωτη επιθυμία για ταξίδι, αρχικά επιτρεπτή μόνο για τις πιο ευημερούσες οικονομικά κοινωνικές τάξεις και που στη συνέχεια όμως εξαπλώθηκε και για τις ασθενέστερες τάξεις. Το ταξίδι την εποχή αυτή έχει την έννοια της εξερεύνησης και αναζήτησης, και «το κίνητρο που ωθεί τους τουρίστες περισσότερο είναι ο κλασσικός πολιτισμός» (Tomasi 2002 : 15). Παρόμοιες αναζητήσεις οδηγούν και πολλούς ταξιδιώτες και περιηγητές, ιδιαίτερα μεταξύ του 15^{ου} και του 17^{ου} αιώνα και στην Ελλάδα. Ο ρομαντισμός, η αρχαιολατρία και η ιστορική

αναζήτηση διαμορφώνουν ένα ιδιόμορφο τύπο ταξιδιών με πολλές ομοιότητες με το Γκραντ Τουρ, που αναπτύσσεται στην Ευρώπη περίπου την ίδια εποχή. Ένας εντυπωσιακός σε όγκο και σε εύρος επαγγελματικών και επιστημονικών ειδικοτήτων αριθμός ατόμων διασχίζει την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα και καταγράφει κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, γλωσσικές και πολιτισμικές ιδιομορφίες και ιστορικούς, θρησκευτικούς και αρχαιολογικούς τόπους. Οι περισσότεροι από αυτούς του περιηγητές μεταφέρουν τις εμπειρίες των ταξιδιών τους σε βιβλία, τα οποία εκδίδονται στην Ευρώπη και διατηρούν αμείωτο το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τον αρχαίο πολιτισμό. Ένα μεγάλο μέρος αυτών των βιβλίων είναι αφιερωμένο στα ταξίδια των προσκυνητών, που κατευθύνονται στην Κωνσταντινούπολη ή τους Άγιους Τόπους και δίνουν με πολύ συστηματικό τρόπο μία αναλυτική περιγραφή των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών της εποχής (Τσάρτας 1996: 16-17).

Το προσκύνημα φθίνει τον 17^ο και 18^ο αιώνα. Με την έλευση του Διαφωτισμού και την επικράτηση της επιστήμης και της προόδου, τα άτομα ενδιαφέρονται κυρίως για την επίγεια ζωή, ακολουθώντας τις επιθυμίες τους να βρουν την ευτυχία σ' αυτόν τον κόσμο, και παύουν να αντιμετωπίζουν τον εαυτό τους ως ταξιδιώτες σε διαρκή αναζήτηση αυτού που βρίσκεται πίσω από την εγκόσμια πραγματικότητα. Παρά το γεγονός ότι το προσκύνημα δεν εξαφανίστηκε εντελώς αυτή την περίοδο, εντούτοις μειώθηκε σημαντικά η έντασή του. Η ροή των προσκυνητών στους έως τότε γνωστούς προορισμούς για θρησκευτικό τουρισμό συνεχίστηκε, αλλά σε μικρότερη έκταση, λόγω της αλλαγής του ήθους της κοινωνίας. Η έννοια του προσκυνηματικού τουρισμού διατηρήθηκε αλλά πήρε μία νέα μορφή και απέκτησε διαφορετική αξία από εκείνη που είχε στο παρελθόν, αφού μεταμορφώθηκε σταδιακά σε έναν τύπο προσκυνηματος που «αντανακλούσε την κουλτούρα και το πνεύμα της εποχής εκείνης» (Tomasí 2002 : 16). Τους αιώνες αυτούς παρατηρήθηκαν αλλαγές σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο. Οι θρησκευτικοί προορισμοί ομογενοποιήθηκαν με τους πολιτιστικούς και ο τύπος προσκυνηματος του παρελθόντος συνοδεύτηκε από την κουλτούρα του ταξιδιού και μπορούσε να ποικίλλει, σε ότι αφορά στο σκοπό, σε αντίθεση με το ταξίδι για προσκύνημα, της προηγούμενης περιόδου, που σε ότι αφορά στο σκοπό, ήταν μονοδιάστατο. Την εποχή αυτή το ταξίδι γίνεται προϊόν επιλογών. Δεν ήταν επιβεβλημένο, αλλά προϊόν ελεύθερης βούλησης και επιλογής. «Η Αναγέννηση είναι ο προθάλαμος μίας νέας φάσης στη σχέση του ανθρώπου με το «θείο», μίας νέας εποχής που χαρακτηρίστηκε από τις αντιθέσεις της, κυρίως στον 19^ο αιώνα» (Tomasí 2002 : 17).

Μόνο από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μετά στην πραγματικότητα βρίσκουμε μία σημαντική αναζωογόνηση του προσκυνηματος, όταν η σημασία του «ιερού» και του θείου τονώθηκε αποφασιστικά, παρά τον υλισμό που διέκρινε την κοινωνία της εποχής. Κατά πολλούς, η γέννηση του σύγχρονου τουρισμού οφείλει πολλά στην παράδοση του λατρευτικού ταξιδιού. Ο Τόμας Κουκ, προτού γίνει γενήτορας των ταξιδιωτικών πρακτόρων της νεότερης εποχής, ήταν ένας απλός ιεροκήρυκας. Και όταν στις 5 Ιουλίου του 1841 φόρτωνε σε ένα αγγλικό τρένο του πρώτους 570 πελάτες του για ένα καλά οργανωμένο προσκύνημα, ήταν απολύτως πεπεισμένος, ότι εκτός από το ταξίδι τους προσέφερε και την άφεση των αμαρτιών τους. Από τότε τα τουριστικά πακέτα με διττό περιεχόμενο (του ταξιδιού και της μεταμέλειας) γνωρίζουν όλο και μεγαλύτερη ανάπτυξη. Με αποτέλεσμα, η Λούρδη στη Γαλλία να ανταγωνίζεται τις Κάννες σε

ξενοδοχειακές μονάδες, ενώ το Ισπανικό προσκύνημα του Σαντιάγο ντε Κομποστέλα να μην υστερεί της Ντίσνειλαντ.

Η μακρά μεταβατική περίοδος στην ιστορία του θρησκευτικού τουρισμού έληξε με την έλευση του 20ου αιώνα, ενός αιώνα κατά τον οποίο έγιναν σπουδαίες ανακαλύψεις σε πολλά πεδία και των οποίων η συμβολή ήταν καθοριστική για τη γέννηση και την ανάπτυξη του τουρισμού με τη σημερινή έννοια του όρου. Η εξέλιξη του ανθρώπου του 20ου αιώνα, του σύγχρονου άτομου, ήταν το αποτέλεσμα διαφόρων κοινωνικών διαδικασιών, αλλά κυρίως της εκβιομηχάνισης, της οποίας ένα από πλέον προφανή αποτελέσματα ήταν η γέννηση του τουρισμού, η ανάπτυξη των ειδικών μορφών, μεταξύ των οποίων και του θρησκευτικού τουρισμού.

Η βελτίωση των οδικών επικοινωνιών και συγκοινωνιών και η μεγαλύτερη ενημέρωση που απολάμβαναν οι πολίτες, μαζί με την αυξημένη κοινωνική επιρροή και μίμηση που προκάλεσε το ταξίδι ήταν τα άμεσα αίτια του τουρισμού ως βιομηχανία. Ίσως η κύρια επίδραση στην εξάπλωση του τουρισμού υπήρξε η καθιέρωση της αντίληψης του ελεύθερου χρόνου, δηλαδή η ανάπαυση που ήταν δυνατότητα για όλο και μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων, που δεν είχαν άμεσες και ειδικές υποχρεώσεις και βρίσκονταν σε αναζήτηση νέων εμπειριών. Οι κοινωνίες του 20ου αιώνα δημιουργούν τις προϋποθέσεις για τουρισμό καθώς «παράγουν» κινητικότητα και επαρκή οικονομικά μέσα.

3. Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις μεταξύ θρησκευτικού τουρισμού και προσκυνήματος και κατηγοριοποιήσεις του θρησκευτικού τουρισμού

3.1 Διακρίσεις του θρησκευτικού τουρισμού και του προσκυνήματος

Ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να οριστεί ως μία ειδική μορφή τουρισμού, με κυρίαρχο κίνητρο την επιθυμία του ατόμου να μετακινηθεί από τον τόπο της μόνιμης κατοικίας του σε ένα χώρο που θεωρεί ιερό (π.χ. ναό, μοναστήρι, ασκητήριο, τάφο Αγίου) σε συγκεκριμένο συνήθως θρησκευτικό χρόνο (π.χ. Χριστούγεννα, Μεγάλη Εβδομάδα, δεκαπενταύγουστο, θρησκευτική πανήγυρη, εορτή Αγίου) με σκοπό την επικοινωνία με το θείο, την παράκληση για κάποια χάρη, την εκπλήρωση ενός τάματος, την ένδειξη ευγνωμοσύνης).

Το προσκύνημα, το οποίο είναι βασική εκδήλωση του θρησκευτικού τουρισμού, μπορεί να οριστεί ως ένα ταξίδι που γίνεται για θρησκευτικούς λόγους, που επικεντρώνεται σε μία επίσκεψη σε ένα τόπο, που θεωρείται από τους προσκυνητές ως σημείο εκδήλωσης του υπερφυσικού - ένα μέρος όπου είναι ευκολότερο να δεχτεί κανείς τη θεία χάρη. «Είναι ένα ατομικό, αλλά πιο συχνά συλλογικό ταξίδι, σε ένα τόπο

που τον επιθυμεί παρά τον γνωρίζει εκ των προτέρων ο επισκέπτης, και ο οποίος σε μερικές περιπτώσεις προκαλεί ουτοπικά χαρακτηριστικά στη φαντασία αυτών που τον επισκέπτονται» (Tomasi 2002 : 3)

Το προσκύνημα είναι μεν αρχαίας προέλευσης, αλλά το θεσμοποιημένο προσκύνημα απέκτησε μεγαλύτερη σημασία από τότε που επικράτησαν οι μεγάλες θρησκείες: Χριστιανισμός, Ιουδαϊσμός, Βουδισμός, Ινδουισμός και Ισλαμισμός. Η επιθυμία της προσωρινής μετακίνησης για θρησκευτικούς λόγους υπήρχε, αν και σε μη θεσμοποιημένη μορφή, από τις πρωτόγονες κοινωνίες, μετά στις αρχαίες, στην συνέχεια στις πιο πρόσφατες και τέλος στη σύγχρονη κοινωνία. Αν και εκ πρώτης όψεως το προσκύνημα φαίνεται παράταιρο και αντιφατικό με τον σταδιακό εκσυγχρονισμό της κοινωνίας στο διάβα των αιώνων, εντούτοις αυτό δεν εξοστρακίστηκε από τις αξίες των συγχρόνων κοινωνιών αλλά για άλλη μία φορά κατέδειξε την προσαρμοστικότητά του. Δηλαδή, παράλληλα με τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας, εκμοντερνίστηκε και το προσκύνημα λαμβάνοντας νέα μορφή. Τα μέλη της κάθε κοινωνίας ποτέ δε σταμάτησαν να εξερευνούν τη φύση και να επιχειρούν να επικοινωνήσουν με κάθε εκδήλωση του θείου μέσα σε αυτήν.

Ο θρησκευτικός τουρισμός είναι μία μορφή τουρισμού που ενεργοποιείται εν μέρει ή συνολικά, από θρησκευτικά κίνητρα και συνδέεται στενά ή πιο χαλαρά, με τη διαδικασία των διακοπών ή με ταξίδια που γίνονται για κοινωνικούς, πολιτιστικούς ή πολιτικούς λόγους σε κοντινούς ή μακρινούς προορισμούς, σε σχέση με τον τόπο προέλευσης (μόνιμης κατοικίας) των τουριστών. Στην Ευρώπη, ο θρησκευτικός τουρισμός συνήθως παίρνει τη μορφή προσκυνήματος σε ναούς ή τάφους αγίων, σε θρησκευτικές γιορτές και τις ειδικές εκδηλώσεις που σχετίζονται με αυτές. Υπάρχουν συνεπώς τριών ειδών τόποι προορισμού για θρησκευτικό τουρισμό:

α) οι τάφοι και οι ναοί του προσκυνήματος,

β) τα σημεία που προσελκύουν τουρίστες με θρησκευτικά κίνητρα και σχετίζονται με ιστορικά ή πολιτιστικά συμβάντα (π.χ. η μονή Αγίας Λαύρας που σχετίζεται με ένα μεγάλο ιστορικό γεγονός, αλλά προσελκύει τουρίστες τόσο για την ικανοποίηση θρησκευτικών κινήτρων όσο και ιστορικών) και

γ) οι θρησκευτικές εορτές (π.χ. Πάσχα).

Σήμερα, συνεπώς, δεν υπάρχει αντίθεση ανάμεσα στον προσκυνητή και τον τουρίστα. Δεν υπάρχει αντίφαση μεταξύ ευσέβειας και ξεκούρασης. Παρόλα αυτά, η έκταση αυτής της ανάμιξης του παραδοσιακού με το μοντέρνο και το σύγχρονο δεν είναι εύκολο να αποδοθεί ποσοτικά σε εμπειρικούς όρους. Είναι δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς τον ταξιδιώτη που επισκέπτεται ένα θρησκευτικό προορισμό από καθαρή περιέργεια από αυτόν που ξεκίνησε το ταξίδι του με αμιγώς θρησκευτικά κίνητρα, και κατ' επέκταση να κατανοήσει και να διαφοροποιήσει απόλυτα τις ταυτότητές τους.

Είναι σίγουρο ότι το προσκύνημα δεν είναι πλέον μαζικό φαινόμενο, όπως καταγράφηκε σε άλλες εποχές.. Η σύγχρονη κοινωνία - αν και δεν ασχολείται αποκλειστικά με τα κοσμικά, αφού η ανθρωπότητα αποδεικνύεται περισσότερο από ποτέ «θρησκευόμενη εκ φύσεως» (Tomasi 2002 : 19) (αν αναλογιστεί κανείς τους πολυάριθμους ναούς που κτίζονται κάθε χρόνο σε κάθε περιοχή του κόσμου, και την διάδοση νέων θρησκευτικών κινήματων), δεν εμποτίζεται ούτε διαμορφώνεται πια από το θρησκευτικό πνεύμα του Μεσαίωνα. Επιπλέον, οι βελτιώσεις στα συστήματα μεταφορών, η πιο αποδοτική οργάνωση του ταξιδιού και οι βελτιωμένες διευκολύνσεις διαμονής στους τόπους προσκυνήματος έχουν τροποποιήσει την ίδια την έννοια του

προσκυνηματος (που παλαιότερα περιέκλειε και τις έννοιες της αυτοθυσίας και της σωματικής εξάντλησης). Και όλες αυτές οι εξελίξεις έχουν επίσης επιφέρει βαθιές μεταβολές στην κοινωνική σύνθεση των προσκυνητών ως ομάδα. Σήμερα, οι προσκυνητές ταξιδεύουν σε οργανωμένα γκρουπ, ανάλογα με την ηλικία, αν και το ατομικό προσκύνημα δεν έχει εκλείψει εντελώς.

Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει για τον όρο προσκύνημα (pilgrimage) το American Heritage Dictionary, αυτό ορίζεται ως:

1. Ένα ταξίδι σε ιερό τόπο ή ναό.
2. Ένα μακρύ ταξίδι ή εξερεύνηση, κυρίως ένα ταξίδι με υψηλό στόχο ή με ηθική σημασία.
3. Ένα συνήθως μακρύ ταξίδι που γίνεται για θρησκευτικούς λόγους, όπως η επίσκεψη ενός ιερού τόπου

Ο ίδιος ο όρος pilgrim προέρχεται από το λατινικό per agrum , το οποίο σημαίνει «διαμέσου των αγρών» (Cousineau 2000: 25)

Ο όρος θρησκευτικός τουρισμός θα μπορούσε να θεωρηθεί αδόκιμος, αν κρινόταν με αυστηρά θεολογικά κριτήρια, εν τούτοις μπορεί να στεγάσει κάποιο θετικό περιεχόμενο, αποδεκτό από την Εκκλησία, μέσα στο πλαίσιο της ποιμαντικής του σύγχρονου ανθρώπου. Είναι φανερό ότι δεν επισκεπτόμαστε ιερούς τόπους, παλιές ιστορικές εκκλησίες ή μοναστήρια με το ήθος και τη νοοτροπία του τουρίστα, όπως τουλάχιστον τον γνωρίζαμε μέχρι σήμερα. Η επίσκεψη σε αυτούς τους τόπους είναι προσκύνημα και το ήθος του προσκυνητή είναι συνάρτηση της ευλάβειάς του, χαρακτηρίζεται από τη διάθεση της προσευχής, την αναζήτηση των υλικών τεκμηρίων της αλλοιώσεως των ανθρώπων από τη χάρη του Θεού. «Οι Ιεροί Ναοί, οι εικόνες, τα δυσπρόσιτα ασκηταριά συνδέονται με την νοερή και λογική λατρεία του Θεού, δηλαδή συνδέονται με πρόσωπα που αγωνίστηκαν να γίνουν κατοικητήρια του Θεού». (www.parembasis.gr)

Το να αναφέρει επομένως κανείς τον όρο θρησκευτικός τουρισμός είναι ορθό, και αυτό επειδή το άτομο της σύγχρονης εποχής είναι περισσότερο πλήρες, με την έννοια ότι αναζητά κάθε εμπειρία που η κοινωνία μπορεί να του προσφέρει με πιο έντονο και ποικίλο τρόπο. «Η σύγχρονη πληρότητα της ανθρώπινης ύπαρξης, ο καρπός σκληρής προσπάθειας, τοποθετεί τα «ιερά» παράλληλα με άλλες κοσμικές απόψεις για τη ζωή» (Tomasi 2002 : 20). Δεν υπάρχει κάτι μεμπτό στην εξέλιξη αυτή επειδή κάθε εποχή έχει το δικό της τρόπο με τον οποίο το άτομο έρχεται σε επαφή με το «θείο».

Κατά μία άλλη άποψη, όμως, το θρησκευτικό κίνητρο θεωρείται από κάποιους ως μη τουριστικό κίνητρο, αν συγκριθεί με άλλους σκοπούς ταξιδιών. Σε τελική ανάλυση όμως ακόμη και η αντίληψη για την ψυχαγωγία και για τον ελεύθερο χρόνο έχει υποστεί πολλές μεταβολές με την εξέλιξη των κοινωνικών και πολιτιστικών δεδομένων της κάθε κοινωνίας.

Ο θρησκευτικός τουρισμός διακρίνεται, όπως και όλες οι μορφές τουρισμού από ένα δυναμικό στοιχείο - μετακίνηση στο χώρο, ταξίδι - καθώς επίσης από ένα στατικό στοιχείο - μία προσωρινή παραμονή σε χώρο διαφορετικό από τον τόπο κατοικίας. Τόσο η επιδίωξη, όσο και ο σκοπός του ταξιδιού είναι μία αλλαγή περιβάλλοντος, τουλάχιστον για μία περιορισμένη χρονική περίοδο, η οποία για τον τουρίστα γίνεται από προσωπικό και όχι από επαγγελματικό ενδιαφέρον.

Ο θρησκευτικός τουρισμός είναι αυτή η μορφή τουρισμού του οποίου οι μετέχοντες κινητοποιούνται είτε εν μέρει είτε αποκλειστικά για θρησκευτικούς λόγους. Αν και θεωρείται ξεχωριστός τύπος τουρισμού, θα μπορούσε εξίσου να αποτελέσει τμήμα του πολιτιστικού τουρισμού. Συνεπώς η οριοθέτηση μεταξύ των διαφορετικών μορφών τουρισμού δεν μπορεί να καθοριστεί με σαφήνεια, με αποτέλεσμα να μπορούν να παρατηρηθούν και ενδιάμεσες μορφές. Πιο συγκεκριμένα, ένα ταξίδι μπορεί πολλές φορές να έχει διάφορα κίνητρα και άλλες δευτερεύουσες επιδιώξεις. Για παράδειγμα, ένα ταξίδι για θρησκευτικούς λόγους μπορεί να περιλαμβάνει επίσης πολιτιστικά, οικονομικά, πολιτικά και ψυχαγωγικά ενδιαφέροντα.

Τα προσκυνήματα και τα άλλα θρησκευτικά ταξίδια συνδέονται με άλλες μορφές τουρισμού και, μάλιστα στη σημερινή εποχή, η σύνδεση είναι πιο στενή από ποτέ. Πρόκειται για τα πολυλειτουργικά ταξίδια, ακόμη κι όταν οι θρησκευτικοί παράγοντες φαίνεται να κυριαρχούν - αυτό συμβαίνει στις βιομηχανικές χώρες περισσότερο παρά στις αναπτυσσόμενες. Κι αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι στις αναπτυσσόμενες χώρες ο μαζικός τουρισμός βρίσκεται ακόμα σε αρχικό στάδιο, και ότι για πολλές κοινωνικές ομάδες του πληθυσμού τους, ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί ίσως τη μοναδική δυνατότητα για ταξίδι. Η κατάσταση αυτή μπορεί να συγκριθεί με αυτήν της μεσαιωνικής κοινωνίας, όπου η χαμηλότερη και η μέση τάξη δεν μπορούσαν να αντεπεξέλθουν σε μακρινά ταξίδια λόγω της κοινωνικής και οικονομικής τους κατάστασης, καθώς «τότε ο ελεύθερος χρόνος ήταν άμεσα συνδεδεμένος με τα τοπικά θρησκευτικά κέντρα» (Rinschede, 1990 : 52).

Στη σύγχρονη εποχή ο θρησκευτικός τουρισμός συνδέεται στενά με το μαζικό τουρισμό και με τον πολιτιστικό τουρισμό. Για τους συμμετέχοντες σε οργανωμένα προσκυνήματα, οι διοργανωτές των προγραμμάτων συχνά αφήνουν μία μέρα ελεύθερη, έτσι ώστε ο προσκυνητής να μπορεί να κάνει μία ημερήσια εκδρομή στη γύρω περιοχή και να ικανοποιηθεί με τον τρόπο αυτό και κάποιο άλλο κίνητρο για ταξίδι.

Η σύγχρονη πραγματικότητα έχει καταδείξει ότι η σημασία των πολυλειτουργικών ταξιδιών, στα οποία η ίδια μετακίνηση ικανοποιεί περισσότερους στόχους, έχει αυξηθεί. Αυτό φαίνεται και από το οργανωμένα πακέτα που προσφέρουν οι ταξιδιωτικές επιχειρήσεις, και τα οποία περιλαμβάνουν την ικανοποίηση περισσότερων κινήτρων.

Μία άλλη προσέγγιση (Vukonic, 1996: 71), αν και δεν αρνείται τη διαφορά που μπορεί να υπάρξει μεταξύ προσκυνήματος και θρησκευτικού τουρισμού, προσπαθεί να αποφύγει τη διαφορετική αντιμετώπισή τους, λόγω της αδυναμίας να ξεχωρίσει κανείς τους τουρίστες που επισκέπτονται τόπους που παρουσιάζουν θρησκευτικό ενδιαφέρον. Με αυτή την έννοια γίνεται δεκτή η ταυτοποίηση μεταξύ προσκυνήματος και θρησκευτικού τουρισμού ή ιερού τουρισμού.

Θα μπορούσαμε συνεπώς να μελετήσουμε το θρησκευτικό τουρισμό ως ένα συμπαγές τμήμα μέσα στην όλη τουριστική δραστηριότητα, στην οποία τα παραδοσιακά τουριστικά ταξίδια (διακοπές), ο θρησκευτικός τουρισμός και άλλες μορφές τουρισμού αλληλοσυμπληρώνονται.

Όταν αφενός τα παραδοσιακά τουριστικά ταξίδια για διακοπές αλληλεπιδρούν με το θρησκευτικό τουρισμό, επιβεβαιώνεται ότι τα άτομα συνδυάζουν την ευχαρίστηση της ξεκούρασης με το κίνητρο να εκπληρώσουν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα κατά την περίοδο των διακοπών τους, επισκεπτόμενα ορισμένες περιοχές θρησκευτικού χαρακτήρα. Αφετέρου, κατ' αντιστοιχία, οι ταξιδιώτες με θρησκευτικά

κίνητρα ικανοποιούν επίσης τις κοινές τουριστικές ανάγκες τους παράλληλα με την ικανοποίηση του βασικού τους κινήτρου (πνευματικού - θρησκευτικού).

Ο θρησκευτικός τουρισμός έχει στενή σχέση με πολλές άλλες ειδικές μορφές τουρισμού όπως με τον κοινωνικό τουρισμό και τον πολιτιστικό και ιστορικό τουρισμό. Για πολλούς τουρίστες σήμερα είναι πολύ σημαντικό να ταξιδεύουν με ομάδες πιστών, που σκέφτονται με τον ίδιο ή με συναφή τρόπο, και οι οποίοι συνεπώς βρίσκονται στην ίδια ηλικιακή κατηγοριοποίηση. «Στις αναπτυσσόμενες χώρες οι προσκυνητές προτιμούν να ταξιδεύουν με άτομα από το οικογενειακό τους περιβάλλον παρά με άτομα από το φιλικό τους περιβάλλον» (Morinis, 1984: 58).

3.2 Ο θρησκευτικός τουρισμός ως αντικείμενο μελέτης του ελεύθερου χρόνου

Ο τουρισμός οφείλει σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξή του στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα, στη θεσμοποίηση και θεσμοθέτηση του ελεύθερου χρόνου (άδεια με αποδοχές). Επειδή ο θρησκευτικός τουρισμός συνειρμικά συνδέεται με τα προσκυνήματα, εγείρονται εκ πρώτης όψεως ορισμένες αμφιβολίες για το αν μπορεί να θεωρηθεί ως ψυχαγωγική δραστηριότητα, που πραγματοποιείται εντός των ορίων του ελεύθερου χρόνου. Συνήθως ο ελεύθερος χρόνος αναφέρεται στο διαθέσιμο χρόνο από την εργασία. Κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου το άτομο καταναλώνει κάποιες χρονικές περιόδους τόσο για την ικανοποίηση των βασικών του αναγκών, όσο και για την εκπλήρωση κοινωνικών, συγγενικών, πολιτικών, θρησκευτικών και άλλων υποχρεώσεων. Στο πλαίσιο αυτό κάποιοι θεωρούν ότι ένα προσκυνήμα συνιστά εκπλήρωση κάποιας θρησκευτικής υποχρέωσης και δεν μπορεί να θεωρηθεί ως δραστηριότητα ελεύθερου χρόνου, τον οποίο το άτομο μπορεί να διαθέσει ελεύθερα για ψυχαγωγία.

Ωστόσο, τον ελεύθερο χρόνο δεν πρέπει να τον αντιμετωπίσουμε στενά ως χρόνο συσχετιζόμενο με το χρονοδιάγραμμα εργασιών, αλλά ως τον διαθέσιμο χρόνο, κατά τον οποίο το άτομο πραγματοποιεί ενέργειες, τις οποίες θεωρεί ως απελευθερωτικές. Η αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, προϋποθέτει μία ευρύτερη ελευθερία επιλογής (ανάλογα με τις προσδοκίες, τον τρόπο ζωής και τη δημιουργικότητα του ατόμου), όπως επίσης και μία μεγάλη ποικιλία κινήτρων, που καθορίζουν τις επιλογές του ατόμου.

Λαμβάνοντας υπόψη και το Σχήμα 1 (που ακολουθεί στη σελίδα 41) , εξαιρώντας το προσκυνήμα που απορρέει από καθαρά θρησκευτικά κίνητρα, όλες οι άλλες μορφές θρησκευτικού τουρισμού λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου.

Η συμμετοχή σε ένα φεστιβάλ θρησκευτικής φύσεως για παράδειγμα μπορεί να αντανakλά τρεις διαστάσεις: πνευματική, κοινωνική/ οικογενειακή και ψυχαγωγική (Umbellino 1999), που μπορεί να είναι συμπληρωματικές μεταξύ τους.

Ο χρόνος της αναψυχής, που διευρύνθηκε αρκετά στη σύγχρονη εποχή, σχετίζεται επίσης με την αυξανόμενη ανθρώπινη κινητικότητα. Στην πραγματικότητα το ίδιο το προσκυνήμα (ακόμη κι αν δεν το θεωρήσουμε ως δραστηριότητα ελεύθερου χρόνου, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω), συνεπαγόταν πάντοτε μετακίνηση στο χώρο, συχνά για

πολύ μακρινά ταξίδια, και για αιώνες μία αξιοσημείωτη εξαίρεση στη στατικότητα της ζωής των ατόμων.

Σήμερα που η κινητικότητα είναι ένα σταθερό γεγονός των αναπτυγμένων κοινωνιών, τα Σαββατοκύριακα (που πολλές φορές διευρύνονται) και οι περίοδοι των διακοπών, είναι τα χρονικά διαστήματα που το άτομο εκμεταλλεύεται για την πραγματοποίηση των διαφόρων μορφών τουρισμού, και που οι θρησκευτικές πρακτικές, γενικά, και ο θρησκευτικός τουρισμός, ιδιαιτέρως, παίζει σημαντικό ρόλο για πολλά άτομα.

Επομένως μπορούμε να παρατηρήσουμε μία τάση μετάβασης του χρόνου της ικανοποίησης των πνευματικών και θρησκευτικών αναγκών του ατόμου κατά τις περιόδους του ελεύθερου χρόνου και των διακοπών του ατόμου, οι οποίες συνεπώς γίνονται «μία χρονική περίοδος για στοχασμό και δημιουργία, μία ενότητα για σκέψη και ενέργεια» (Vukonic, 1996:8). Συνεπώς, αν και δεν είναι ιδιαίτερα σαφές, εκ πρώτης όψεως, το θρησκευτικό στοιχείο δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ανταγωνιστικό του ελεύθερου χρόνου, ο οποίος είναι σημαντικός για την πλήρη εκπλήρωση και την ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου.

Αντιθέτως, «ο χρόνος ανάπαυσης, το τμήμα δηλαδή του ελεύθερου χρόνου, στο οποίο τα άτομα εκφράζουν τις πιο προσωπικές τους κλίσεις και αφιερώνονται μόνο σε ό,τι τα ικανοποιεί» (Vukonic, 1996:9), το οποίο μπορεί να ερμηνευθεί ως απασχόληση κατά τη διάρκεια της ξεκούρασης, δεν ερμηνεύεται μόνο ως καθαρή ξεκούραση ή δραστηριότητα ανάπαυσης. Στην πραγματικότητα, ο ελεύθερος χρόνος και η αναψυχή, λαμβάνονται πολλές φορές υπόψη ως συνώνυμα, γιατί η τελευταία είναι μέρος του πρώτου.

Συμπερασματικά, μπορούμε να παρατηρήσουμε μια εξέλιξη στις πρακτικές του ελεύθερου χρόνου, τις οποίες δεν μπορεί να αγνοήσει η ίδια η έννοια του ελεύθερου χρόνου, καθώς εξελίσσονται τα κοινωνικά και πολιτιστικά πρότυπα και διαπιστώνεται μια μεταβολή (είτε ποσοτική, είτε ποιοτική). Αφού αυτές οι αλλαγές καθιστούν το φαινόμενο του ελεύθερου χρόνου πιο σύνθετο και πολύπλευρο, εμπλουτίζουν και διευρύνουν και την ερμηνεία του. Πράγματι, καθώς ο ελεύθερος χρόνος εκλαμβάνεται ολοένα και περισσότερο ως ένας ζωτικός παράγοντας για την ευημερία των ανθρώπων, θα ήταν λάθος αν περιορίζαμε αυτή την ευημερία σε φυσικά και διανοητικά στοιχεία και να αγνοούσαμε την πνευματική διάσταση, η οποία είναι μόνιμος παράγοντας και σημαντική αξία για ένα μεγάλο μέρος της ανθρωπότητας.

3.3 Κατηγοριοποίηση του θρησκευτικού τουρισμού με βάση το κίνητρο

Η ιδέα του θρησκευτικού τουρισμού εμφανίζεται αρκετά αμφιλεγόμενη, όχι μόνο για τις εκκλησιαστικές αρχές, που ορισμένες φορές αρνούνται να δούν τα κοινά σημεία του τουρισμού και της αλλά επίσης και από μία ακαδημαϊκή προοπτική της μελέτης για τον τουρισμό. Αν για τους πρώτους, το φαινόμενο θεωρείται ως ορισμένη απόκλιση από τις καθαρές πρακτικές της περιπλάνησης, για τους θεωρητικούς αναλυτές στερείται κάποιο καθορισμό, και μερικές φορές απορρίπτεται ως τουριστική πραγματικότητα.

Διάφορα ερωτήματα που μπορεί να τεθούν είναι: «γιατί και πάνω σε ποια βάση ο χώρος μπορεί να θεωρείται ιερός, ποιες επιπτώσεις μπορεί να έχει αυτός ο προσδιορισμός για την αξιοποίηση και το χαρακτηρισμό αυτών των περιοχών, πως ανταποκρίνονται οι πιστοί στην ιδέα ότι ένας χώρος είναι ιερός» (Park, 1994: 245).

Δίνοντας έμφαση σε αναλύσεις που βασίζονται στο χώρο, ο οποίος είναι ο προορισμός του ταξιδιού -ο τόπος υποδοχής των τουριστών- σε συνδυασμό και με το κίνητρο του ταξιδιού, που είναι από τα βασικά σημεία που πρέπει να εξεταστούν κατά την ενασχόληση με αυτό το θέμα, καταλήγουμε σε τρεις βασικές κατηγορίες (Nolan and Nolan, 1989: 4).

- 1) Η πρώτη κατηγορία, που σχετίζεται με τους χώρους προσκυνήματος, περιλαμβάνει:
 - α) Τους χώρους με αποκλειστικά θρησκευτικό ενδιαφέρον, είτε εξαιτίας έλλειψης άλλων σχετικών πολιτιστικών ενδιαφερόντων, είτε εξαιτίας περιορισμού στην πρόσβαση (π.χ. Άγιο Όρος), είτε εξαιτίας χαμηλού τουριστικού ενδιαφέροντος.
 - β) Τους ναούς, οι οποίοι έχουν κατεξοχήν τουριστική σημασία, λόγω των ιστορικών - πολιτιστικών ιδιοτεροτήτων τους (π.χ. η Μονή της Αγίας Λαύρας).
 - γ) Τους ναούς, στους οποίους υπάρχει συνδυασμός γενικότερης τουριστικής έλξης και πνευματικής αξίας για τους πιστούς, ούτως ώστε και οι δύο κατηγορίες επισκεπτών (τουρίστες με οποιοδήποτε κίνητρο και θρησκευτικοί τουρίστες) να μπορούν να βρουν ικανοποίηση.
 - δ) Τους ναούς στους οποίους, κατά χρονικά διαστήματα, διοργανώνονται γιορτές με ισχυρό ιστορικό και θρησκευτικό ενδιαφέρον (π.χ. τα εκκλησάκια σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια που γιορτάζουν το δεκαπενταύγουστο και διοργανώνουν θρησκευτικό πανηγύρι)
- 2) Η δεύτερη κατηγορία αναφέρεται στους **θρησκευτικούς τόπους έλξης τουρισμού**. Για την ακρίβεια πρόκειται για τα θρησκευτικούς χώρους που προσελκύουν τους τουρίστες γενικά (όχι δηλαδή μόνο τους θρησκευτικούς τουρίστες) λόγω θρησκευτικών κτιρίων με υψηλή καλλιτεχνική και μνημειακή σημασία. Προσελκύουν συνεπώς μεγάλο αριθμό τουριστών ανεξάρτητα από τα πιστεύω τους ή τις θρησκευτικές τους δεσμεύσεις (π.χ. Η Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη.)
- 3) Η τρίτη κατηγορία, αναφέρεται σε τόπους όπου λαμβάνουν χώρα **θρησκευτικές εορτές μεγάλης σπουδαιότητας**, πομπές και λιτανείες όπως για παράδειγμα είναι οι εκδηλώσεις θρησκευτικής κατανύξης τη Μεγάλη Εβδομάδα στην Πάτμο, την Τήνο και την Κέρκυρα.

Οι κατηγορίες αυτές αναλύονται στη συνέχεια:

3.3.1 Χώροι προσκυνήματος (1^η κατηγορία)

Αν εξαιρέσει κανείς τη συμμετοχή τους σε οργανωμένα θρησκευτικά γεγονότα, τους σύγχρονους προσκυνητές δεν είναι εύκολο να τους διακρίνει κανείς από τους άλλους τουρίστες. Ήδη από τον 19^ο αιώνα οι προσκυνηματικοί οδηγοί ήταν γραμμένοι για τους προσκυνητές και τους τουρίστες, πράγμα που επιβεβαιώνει τη συνάντηση των δύο κατηγοριών στον ίδιο τόπο.

Ούτε μπορεί βέβαια κανείς να ξεχωρίσει τους σύγχρονους προσκυνητές από τον τρόπο με τον οποίο ντύνονται ή από οποιαδήποτε ξεχωριστή συμπεριφορά που επιδεικνύουν. Ίσως το μόνο χαρακτηριστικό το οποίο τους διακρίνει από τους άλλους ταξιδιώτες είναι η διαφορετική εσωτερική τους διάθεση. Για να αντιστρέψουμε τη

σύγκριση αυτή, φαίνεται ότι οι σύγχρονοι τουρίστες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως προσκυνητές, εφόσον ξεκινούν για να επισκεφτούν έναν τόπο, ο οποίος έχει «ιερή» σημασία για αυτούς, όπως ένα μουσείο ή μία αίθουσα τέχνης.

Θα μπορούσε κανείς να καταλήξει στο συμπέρασμα, ότι ενώ η μορφή του προσκυνήματος έχει αλλάξει, το νόημά του εξακολουθεί να είναι το ίδιο όπως και στο παρελθόν: η τυπικά ανθρώπινη επιθυμία να πλησιάσει κανείς τα ιερά, αν και το τι συμβολίζει η λέξη «ιερό» σήμερα μπορεί να διαφέρει σε σχέση με το παρελθόν, ακόμη και στον ίδιο τόπο και μπορεί να έχει διαφορετικό και ιδιαίτερο νόημα για τον κάθε ταξιδιώτη. Σε κάθε περίπτωση, εν αντιθέσει με το παρελθόν, η έννοια της μετάνοιας έχει ξεθωριάσει, το ίδιο και η δυσκολία του ταξιδιού - η φυσική κόπωση και ο κίνδυνος που συνεπαγόταν η διάσχιση της διαδρομής με τα πόδια. Σύμφωνα με τον Ferrarotti, «το ταξίδι καταργήθηκε. Τώρα υπάρχει μόνο το σημείο εκκίνησης και ο τόπος προορισμού» (Ferrarotti 1999 : 88) αναφερόμενος στη δραματική μείωση του χρόνου που απαιτείται για τη μετάβαση από τον τόπο κατοικίας στον τόπο προορισμού σε σχέση με το παρελθόν. Το χαρακτηριστικό της σύγχρονης κοινωνίας, με την έμφαση που δίνεται στο άτομο, είναι η σχέση με το απόλυτο, που αναμιγνύει τα ιερά με τα κοσμικά, μία σχέση, η οποία λόγω της ίδιας της φύσης της κοινωνίας δεν μπορεί να είναι ούτε αποκλειστικά θρησκευτική, ούτε αποκλειστικά κοσμική. Συνεπώς το προσκύνημα αναγκαστικά άλλαξε μορφή και «προσαρμόστηκε» στα δεδομένα της σημερινής εποχής, αν και ο βασικός του πυρήνας παραμένει αναλλοίωτος: «να φτάσει κανείς στον τόπο προορισμού για να δεχτεί τη σωτηρία ή τη χάρη». (Tomasi 2002 : 20)

Πολλοί θρησκευτικοί χώροι, οι οποίοι προσελκύουν προσκυνητές έχουν σχετικά μικρή αξία ως χώροι έλξης τουρισμού. Πρόκειται για παράδειγμα για εκκλησίες ή για άλλα εκκλησιαστικά κτίσματα, χωρίς ιδιαίτερη ιστορική, πολιτιστική ή αρχιτεκτονική αξία, που δεν αποτελούν τόπους πραγματοποίησης πολυδιαφημιζόμενων ή φαντασμαγορικών φεστιβάλ, ούτε πομπών ή φολκλορικών εκδηλώσεων. Η πλειοψηφία των επισκεπτών σε αυτούς τους τόπους προέρχεται από τη γύρω περιοχή ή σχετίζεται με άτομα που αποτελούν μέλη από ομάδες (γκρουπ) πιστών που επισκέπτονται τον τόπο αποκλειστικά για προσκύνημα. Οι τόποι αυτοί δεν παρουσιάζουν κανένα ενδιαφέρον για τους κοσμικούς τουρίστες. Η τουριστική υποδομή είναι σχεδόν ανύπαρκτη και η φιλοξενία των προσκυνητών γίνεται συνήθως από τις μητροπόλεις, εκτός εάν υπάρχει σε κοντινή απόσταση κάποιο κατάλυμα. Οι χώροι αυτοί δεν παρουσιάζουν κανένα ενδιαφέρον για τον κοσμικό τουρίστα. Παρόλα αυτά υπάρχουν περιπτώσεις ευρέως αναγνωρισμένων τόπων προσκυνήματος, στους οποίους συναντά κανείς επιπτώσεις παρόμοιες με εκείνες του μαζικού τουρισμού στον περιβάλλοντα χώρο του σημείου προσκυνήματος, μολονότι η περιοχή δεν έλκει σημαντικό ποσοστό κοσμικών τουριστών (π.χ. η Τήνος).

Σε γενικές γραμμές, τα μεγάλης σημασίας κέντρα προσκυνήματος, δεν υπόκεινται, σε μεγάλο τουλάχιστον βαθμό, σε υπερσυγκέντρωση μη θρησκευτικών τουριστών. Όπως έχει παρατηρηθεί (Nolan & Nolan 1989:52) τα μεγάλης σημασίας κέντρα προσκυνήματος, με υψηλά επίπεδα επισκέψεων συνήθως έχουν περισσότερες πόρους για την ανάπτυξη διαφόρων ειδών γεγονότων προκειμένου να ικανοποιήσουν τις προσδοκίες μίας πολυμορφίας επισκεπτών. Σε τέτοια κέντρα προσκυνήματος συνηθίζεται να διοργανώνεται για τους επισκέπτες μία ξενάγηση - ενημέρωση για την ερμηνεία της θρησκευτικής σημασίας και αξίας της περιοχής. Οι υπεύθυνοι λειτουργίας των χώρων αυτών έχουν αποκτήσει εμπειρία στην αντιμετώπιση της πολιτιστικής

διαφοροποίησης μεταξύ των επισκεπτών και τείνουν πλέον να είναι περισσότερο ενήμεροι για τις διαφορές στα κίνητρα των επισκεπτών. Επιπλέον σε τέτοιες περιπτώσεις ο χώρος διαμορφώνεται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να είναι δυνατή η ταυτόχρονη ικανοποίηση μεγάλου πλήθους επισκεπτών (Nolan & Nolan 1992:71).

Τα επίπεδα εμπορευματοποίησης τα οποία αναπόφευκτα αναπτύσσονται για την παροχή των απαιτούμενων υπηρεσιών στο πλήθος των επισκεπτών μπορεί να αποτελέσουν σημείο σύγκρουσης στις προσδοκίες των επισκεπτών. Παρ' όλα αυτά μάλλον ο κοσμικός τουρίστας που περνά τυχαία από την περιοχή και όχι ο καθεαυτού προσκυνητής θα εκπλαγεί περισσότερο από την υπερβολική εμπορευματοποίηση του ιερού χώρου.

Τα περιφερειακά ή τοπικά προσκυνηματικά κέντρα συνήθως δεν δέχονται μεγάλο αριθμό επισκεπτών γιατί σε αυτά προσέρχονται μόνο προσκυνητές και μέλη της τοπικής κοινωνίας για εκκλησιασμό, εκτός εάν αυτοί οι ναοί είναι επίσης αξιοσημείωτοι για κάποιο άλλο λόγο, όπως για τη δόμησή τους ή για τις εκδηλώσεις που διοργανώνουν (Nolan & Nolan 1992:71).

3.3.2 Τουρισμός σε θρησκευτικό χώρο (2^η κατηγορία)

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, η δεύτερη κατηγορία των θρησκευτικών ταξιδιών αναφέρεται στους θρησκευτικούς τόπους έλξης. Ως θρησκευτικό τόπο έλξης μπορούμε να θεωρήσουμε ένα χώρο που έλκει τους τουρίστες χάρη σε κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό (θρησκευτικό - εκκλησιαστικό) της περιοχής, όπως για παράδειγμα ένα θρησκευτικό οικοδόμημα με εξαιρετική αρχιτεκτονική (π.χ. η Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη), μία σπάνια καλλιτεχνική συλλογή, μία σημαντική ιστορική αξία (π.χ. μία εκκλησιαστική βιβλιοθήκη) ή ακόμα και σε κάποιες περιπτώσεις μία καταπληκτική θέα από το σημείο αυτό (Nolan & Nolan, 1992:72).

Η αναλογία των ευσεβών προσκυνητών (όπως αυτοί περιγράφηκαν στην προηγούμενη ενότητα) προς τους τουρίστες που ενδιαφέρονται κυρίως για το καλλιτεχνικό, αρχιτεκτονικό ή ιστορικό περιεχόμενο του ίδιου χώρου ποικίλλει από χώρο σε χώρο και πολλές φορές δεν μπορεί να καθοριστεί με ακρίβεια ούτε από το προσωπικό του χώρου αυτού. Μπορούμε όμως να πούμε ότι σε θρησκευτικούς χώρους με κάποια καλλιτεχνική, αρχιτεκτονική ή ιστορική αξία, που βρίσκονται σε μεγάλες πόλεις (που αναπτύσσουν αστικό τουρισμό) ή σε περιοχές που προσελκύουν μεγάλους αριθμούς τουριστών με ψυχαγωγικά κίνητρα, (περιοχές ανάπτυξης μαζικού τουρισμού) είναι το πλέον πιθανό να υπάρχουν υψηλά ποσοστά επισκέψεων από άτομα που ταξιδεύουν για μη θρησκευτικούς λόγους.

Όταν το σημείο έλξης των τουριστών βρίσκεται σε ένα μνημείο ή σε ένα άλλο στοιχείο της πολιτιστικής κληρονομιάς θρησκευτικής φύσεως (καθεδρικός ναός, μοναστήρι) αυτή τη μορφή τουρισμού μπορούμε να την ονομάσουμε τουρισμό σε θρησκευτικό χώρο. Στις περιπτώσεις αυτές το ταξίδι περιλαμβάνει κυρίως μία διανοητική πρόθεση κατανόησης των θρησκευτικών φαινομένων ή συνηθέστερα την απόλαυση των καλλιτεχνικών και αισθητικών εκφράσεων που μπορούν να βρεθούν στο χώρο αυτό.

Γενικά αυτή η μορφή τουρισμού θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μία ειδική έκφραση του πολιτιστικού τουρισμού, στην οποία η προώθηση διαφόρων πολιτιστικών

αγαθών αποτελεί το αντικείμενο της τουριστικής προσφοράς, επιτρέποντας συνακόλουθα μία πνευματική καλλιέργεια του επισκέπτη.

Καθώς γενικά οι θρησκείες είναι υπεύθυνες για την πλειονότητα των έργων της καλλιτεχνικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς σε όλο το μήκος της ιστορικής περιόδου δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός, ότι ένα μεγάλο μέρος του πολιτιστικού τουρισμού πρέπει να θεωρηθεί ως τουρισμός σε θρησκευτικό χώρο.

Στους χώρους αυτούς συχνά ελλοχεύει ο κίνδυνος να υπάρξουν συγκρούσεις και αντιθέσεις μεταξύ των ατόμων που τους επισκέπτονται με καθαρά θρησκευτικό κίνητρο και εκείνων που προσέρχονται από πολιτιστικά ενδιαφέροντα. Ακόμη και ανάμεσα στους πιστούς, ένα προσκύνημα που βρίσκεται για παράδειγμα κοντά σε μία μεγάλη πόλη θεωρείται μερικές φορές ως περιθωριακή ενέργεια εξαιτίας των πολυάριθμων «κοσμικών» δραστηριοτήτων που μπορούν να πραγματοποιηθούν στην πόλη αυτή. (Nolan & Nolan, 1992 : 72).

Σε ορισμένους ναούς ή θρησκευτικά κτίρια, που γίνονται τόπος υποδοχής μεγάλου αριθμού κοσμικών τουριστών, οι υπεύθυνοι προσπαθώντας να καταγράψουν το ποσοστό των επισκεπτών που έρχονται για ικανοποίηση θρησκευτικών κινήτρων χρησιμοποιούν κάποιους «μηχανισμούς» όπως είναι η καταμέτρηση των μελών των γκρουπ για προσκύνημα, η τήρηση μητρώου των επισκεπτών που έρχονται ειδικά τις άγιες μέρες ή μέρες εορτής του ναού, ή η εκτίμηση των γραπτών παρακλήσεων για θεία βοήθεια. Οι υπεύθυνοι των μεγάλων ναών που δέχονται πολλές επισκέψεις σε γενικές γραμμές κατανοούν ότι οι τουρίστες έχουν διαφορετικές ανάγκες και προσδοκίες από τους προσκυνητές και είναι πλατιά διαδεδομένη η αντίληψη ότι οι ανάγκες των τουριστών πρέπει να γίνονται σεβαστές.

Σε μία εποχή όπου η συμμετοχή του κόσμου στην εκκλησία (π.χ. στην Κυριακάτικη Λειτουργία) βρίσκεται σε πτώση σε ολόκληρη την Ευρώπη, αλλά οι επισκέψεις σε ναούς και μοναστήρια αυξάνονται, οι έχοντες θέση ευθύνης στους ναούς και τα μοναστήρια αυτά μπορούν να θεωρήσουν τις επισκέψεις αυτές ως ευκαιρία. Το να κατορθώσουν δηλαδή να μετατρέψουν τους τουρίστες σε προσκυνητές είναι για αυτούς μία μεγάλη πρόκληση και ήδη έχουν κυκλοφορήσει διάφορες ιστορίες που αφορούν άτομα απομακρυσμένα από την εκκλησία τα οποία μετά από μία πρώτη επίσκεψη σε ένα μοναστήρι ή ναό καταλήγουν να επαναλαμβάνουν τακτικά τις επισκέψεις αυτές και να «μετουσιώνονται σε θρήσκους προσκυνητές» (Nolan & Nolan 1992 : 73). Στην Ελλάδα το φαινόμενο αυτό καταγράφηκε αρκετές φορές για άτομα που επισκέφτηκαν το Άγιο Όρος την πρώτη φορά από απλή περιέργεια, αλλά συνέχισαν να το επισκέπτονται σε τακτά χρονικά διαστήματα για θρησκευτικούς πλέον λόγους, αφού ανακάλυψαν μία προσωπική θρησκευτική κλίση και μία εσωτερική ανάγκη.

Σε ναούς όπου οι τουρίστες με πολιτιστικά ή άλλα κίνητρα υπερέχουν αριθμητικώς των επισκεπτών με θρησκευτικά κίνητρα η διοίκηση ίσως να φροντίζει κατά πρώτο λόγο για την ικανοποίηση των τουριστών. Μία λύση για αποφυγή πιθανών αντιθέσεων στις προσδοκίες τουριστών και προσκυνητών θα ήταν ο προγραμματισμός σημαντικών προσκυνηματικών γεγονότων κατά τη διάρκεια του χρόνου που παρατηρείται η μικρότερη προσέλευση τουριστών με μη θρησκευτικά κίνητρα.

Είτε πρόκειται για κέντρα προσκυνήματος είτε όχι, οι εκκλησίες τις οποίες επισκέπτεται μεγάλος αριθμός τουριστών συχνά καθιερώνουν ορισμένες διαδικασίες για να μειώσουν τις προστριβές μεταξύ πιστών και κοσμικά προσανατολισμένων επισκεπτών. Ορισμένες εκκλησίες, για παράδειγμα, τοποθετούν την ένδειξη ότι κατά τη

διάρκεια της λειτουργίας ή άλλων μυστηρίων είναι επιτρεπτή η είσοδος μόνο στους πιστούς και όχι σε όσους θέλουν να παρατηρήσουν την αρχιτεκτονική της εκκλησίας ή άλλα σημεία της ιστορίας της. Επίσης σε μερικές εκκλησίες ή μοναστήρια δεν είναι δυνατή η είσοδος σε όσους δεν φέρουν την κατάλληλη ενδυμασία (για παράδειγμα στα μοναστήρια των Μετεώρων οι υπεύθυνοι «δανείζουν» στους επισκέπτες ρουχισμό που θεωρείται κατάλληλος για την είσοδό τους σε αυτά. Σε άλλους ναούς επιτρέπεται η φωτογράφιση και σε άλλους όχι. «Για τους τουρίστες υπάρχουν ειδικές carte postal καθώς και βιβλία με πληροφορίες για την ιστορία του ναού και της περιοχής, την αρχιτεκτονική του κλπ» (Nolan & Nolan 1992 : 73-74)

Τέλος τα κέντρα προσκυνήματος που συχνά αναφέρονται ως ιεροί χώροι μπορούν να διακριθούν, ανάλογα με τη σπουδαιότητα και την απήχησή τους στους επισκέπτες, σε:

α) θρησκευτικά κέντρα παγκόσμιας σημασίας (όπως είναι για παράδειγμα η Ιερουσαλήμ για τους Χριστιανούς και τους Εβραίους, το Βατικανό για τους Ρωμαιοκαθολικούς και η Μέκκα για τους Μουσουλμάνους), τα οποία συνήθως είναι μοναδικά για κάθε θρησκεία και

β) θρησκευτικά κέντρα τοπικής ή περιφερειακής σημασίας (π.χ. το Άγιο Όρος, η Πάτμος, η Τήνος για τους Ορθόδοξους, η Μεδίνα για τους Μουσουλμάνους, η Λούρδη στη Γαλλία και η Φατίμα στην Πορτογαλία για τους Κοθολικούς).

3.3.3 Τουρισμός σε θρησκευτικό χρόνο (3^η κατηγορία)

Κατά τη διάρκεια των παραδοσιακών θρησκευτικών εορτασμών (π.χ. Πάσχα, δεκαπενταύγουστος), οι ροές των τουριστών δημιουργούνται από θρησκευτικούς σκοπούς, καθώς επίσης και για άλλους λόγους, ιδίως σε ότι αφορά στο χρόνο εορτασμού ενός γεγονότος με εθνική ή ιστορική σημασία, που συχνά συνοδεύονται και από πρόγραμμα κοσμικών γεγονότων. Εμφανίζοντας μία μεγάλη ποικιλομορφία, και επίσης μία αρκετά διαφοροποιημένη έλξη, αυτά τα φεστιβάλ μπορούν να λάβουν χώρα τόσο σε θρησκευτικούς όσο και σε δημόσιους χώρους έχοντας ως κοινό στοιχείο ότι και τα δύο δημιουργούν μία μορφή τουρισμού την οποία μπορούμε να ονομάσουμε τουρισμό σε θρησκευτικό χρόνο.

Οι θρησκευτικές εορτές, είτε σχετίζονται με θρησκευτικούς τόπους που αποτελούν αντικείμενο προσκυνήματος, είτε όχι, λειτουργούν ως πραγματική ή δυναμική ευκαιρία προσέλκυσης τουριστών. «Οι εορτές στην ουσία συνιστούν χρονικά προσδιορισμένες «ατραξιόν», με όλες τις προοπτικές και τα προβλήματα που σχετίζονται με τα κάθε είδους ειδικά γεγονότα» (Greenwood 1989: 34). Κάθε τουρίστας που περνά τις τελευταίες μέρες του Δεκεμβρίου οπουδήποτε στη δυτική Ευρώπη και τα τελευταία χρόνια και στην ανατολική, είναι σχεδόν σίγουρο ότι θα παρακολουθήσει και κάποιες όψεις του χριστουγεννιάτικου εορτασμού. Το επίπεδο της διαφήμισης και ο βαθμός της διεθνούς προβολής των εορτασμών καθορίζει την ένταση με την οποία οι Χριστουγεννιάτικες εκδηλώσεις έλκουν τουρίστες σε συγκεκριμένες περιοχές αυτή την περίοδο του χρόνου. Αντίστοιχα η ευλάβεια με την οποία εορτάζεται το Πάσχα στην Ελλάδα και τα έθιμα συγκεκριμένων περιοχών έλκουν μεγάλο αριθμό τουριστών κατά τη Μεγάλη Εβδομάδα σε συγκεκριμένα νησιά ή χωριά της ηπειρωτικής Ελλάδας. Οι τουρίστες αυτοί αναπόφευκτα θα συμμετάσχουν και στις πομπές και τις

εκδηλώσεις της Μεγάλης Εβδομάδας, άσχετα από το αν το βασικό κίνητρο της μετακίνησής τους ήταν θρησκευτικό.

Άλλες θρησκευτικές περιπτώσεις αξιοσημείωτες για τον εντατικό εορτασμό τους, εκτός από τα Χριστούγεννα και το Πάσχα είναι οι απόκριες, η Πεντηκοστή και ο Δεκαπενταύγουστος καθώς και οι μεγάλες εορτές στη μνήμη αγίων (και πολιούχων), ανάλογα με την περιοχή.

Η ευρεία πλειονότητα των θρησκευτικών εορτών στην Ευρώπη δεν λαμβάνει χώρα σε κέντρα προσκυνήματος, ούτε γενικώς αντιμετωπίζεται από τους πιστούς ως προσκυνήματα. Οι θρησκευτικές εορτές συνδυάζονται με φολκλορικές εκδηλώσεις, μουσική, χορό από παραδοσιακά συγκροτήματα της περιοχής, και συγκεκριμένες άλλες κατά περίπτωση εκδηλώσεις ανά περιοχή. Οι τουρίστες έλκονται κατά κύριο λόγο από αυτά τα γεγονότα και είναι περίεργοι να παρατηρήσουν τους συμμετέχοντες στις εορτές αυτές. Αν και οι διάφορες ομάδες θεατών και συμμετεχόντων στις εκδηλώσεις συνήθως συνυπάρχουν αρμονικά, δεν αποκλείεται να παρουσιαστούν προβλήματα λόγω της στενότητας του χώρου και της δυσκολίας να εξυπηρετηθούν όλοι οι επισκέπτες ταυτόχρονα σε ότι αφορά στις παρεχόμενες υπηρεσίες. Έμποροι, καταστηματαρχές αλλά και ομάδες πολιτών προσφέρουν μεγάλη ποικιλία σε εδέσματα και ποτά, ενθύμια και άλλα προϊόντα και συγκεντρώνονται στο χώρο πραγματοποίησης του εορτασμού, ο οποίος μπορεί να είναι κοντά στην εκκλησία ή αλλού. Στην Ελλάδα συγκεκριμένα, όπως θα αναφερθεί κατωτέρω, είναι πολύ συνηθισμένο φαινόμενο μεγάλες θρησκευτικές εορτές να συνδυάζονται και με παζάρι ή πανηγύρι.

Μπορεί δηλαδή να παρατηρηθεί μία συνύπαρξη θρησκευτικών και κοσμικών εκδηλώσεων, ως μέρος της τοπικής παράδοσης. Προβλήματα μπορεί να δημιουργηθούν όταν το πλήθος των συμμετεχόντων αρχίσει να ξεπερνά ορισμένα όρια, όπως τη φυσική διαθεσιμότητα του χώρου, και όταν ο αριθμός των τουριστών αυξηθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να κατακλύζουν το σκηνικό, ή όταν για τον ένα ή τον άλλο λόγο, οι συμμετέχοντες στις εκδηλώσεις ντόπιοι κάτοικοι αρχίσουν να αισθάνονται ότι «ανεβάζουν» κάποια παράσταση για τους τουρίστες παρά αφοσιώνονται στο πνευματικό νόημα του θρησκευτικού εορτασμού. Πιο ευάλωτες σε τέτοια εμπορευματοποίηση είναι οι θρησκευτικές εορταστικές εκδηλώσεις που συμπίπτουν χρονικά με την περίοδο διακοπών που λαμβάνουν χώρα σε θρησκευτικούς τόπους, οι οποίοι βρίσκονται σε κοντινή απόσταση με περιοχές ανάπτυξης μαζικού οργανωμένου τουρισμού διακοπών ή σε περιοχές όπου συσσωρεύονται οι τουρίστες, με κίνητρο την ξεκούραση και την αναψυχή. (Nolan & Nolan, 1992: 36).

Αντίστοιχα υπόκεινται στο πρόβλημα του κατακλυσμού από τουρίστες, περιοχές όπου διοργανώνονται φεστιβάλ θρησκευτικού περιεχομένου, τα οποία για κάποιο λόγο έχουν γίνει διάσημα και εκτός της ευρύτερης περιοχής τους.

3.3.4 Συμπεράσματα

Η έννοια του θρησκευτικού τουρισμού αναπτύσσεται από την κατανόηση των κινήτρων του τουρίστα. Η διαφορά αυτής της ειδικής μορφής τουρισμού, σε σύγκριση με τις άλλες στηρίζεται στο θρησκευτικό κίνητρο, το οποίο είναι και ο λόγος της μετακίνησης. Δεδομένου ότι είναι τόσο δύσκολο να καθορίσουμε ή ακόμα να επιχειρήσουμε να ενδοσκοπήσουμε στην ένταση αυτού του κινήτρου, το οποίο εμφανίζεται σε υποκειμενικό και ψυχολογικό επίπεδο, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ως κριτήριο τον τόπο υποδοχής, ο οποίος πρέπει να είναι θρησκευτικής φύσεως.

Ορισμένα από τα καλύτερα παραδείγματα αυτού του είδους των περιοχών είναι οι ιεροί τόποι του προσκυνήματος, «που γίνονται αντιληπτοί ως ιδιαίτερα ιεροί χώροι στους οποίους οι πιστοί ταξιδεύουν, ορμώνον από θρησκευτικά κίνητρα» (Nolan and Nolan, 1989 :190).

Στις περιπτώσεις αυτές μπορούμε να συναντήσουμε τόσο τους «καθαρούς» προσκυνητές, των οποίων το κίνητρο είναι αποκλειστικά θρησκευτικής φύσεως (μονολειτουργικό ταξίδι), όσο και άλλα είδη επισκεπτών, οι οποίοι συμμετέχουν σε πράξεις λατρείας και θρησκευτικές τελετές, ως τμήμα ενός ευρύτερου κύκλου επισκέψεων σε άλλα σχετικά τουριστικά μέρη, θρησκευτικά ή μη, συμμετέχοντας σε έναν τύπο ταξιδιού που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πολυσύνθετο (πολυλειτουργικό ταξίδι). Στην περίπτωση αυτή τα μέσα μεταφοράς που χρησιμοποιούνται ή οι ανάγκες για διαμονή, για παράδειγμα, δεν διαχωρίζονται από αυτά που συναντώνται σε άλλους τύπους ταξιδιών.

Επομένως μπορούν να ανιχνευτούν τάσεις για μορφές επίσκεψης σε ιερούς τόπους, που δεν αντικατοπτρίζουν τις κλασικές μορφές των παραδοσιακών προσκυνημάτων. Το προσκύνημα μπορεί να θεωρηθεί, χρησιμοποιώντας μία έκφραση της Γλωσσολογίας, ως ένας επίπλαστος φίλος του τουρισμού, εξαιτίας του γεγονότος ότι η ομοιότητα μεταξύ των δύο μπορεί να οδηγήσει σε σφάλμα (Boyer, 1999). Στην πραγματικότητα και στα δύο παρατηρούνται:

1. Η ύπαρξη ενός εθελοντικού και προσωρινού ταξιδιού σε τόπο διαφορετικό από αυτόν της μόνιμης κατοικίας,
2. Η δυνατότητα μαζικής συμμετοχής ή μεμονωμένης μετακίνησης.
3. Η φύση τους ως γεγονότων που διασπούν την καθημερινή ρουτίνα του ατόμου,
4. Η δημιουργία των ίδιων οικονομικών και δημογραφικών επιπτώσεων

Εν τέλει η διαφορά ανάμεσα στο προσκύνημα και το θρησκευτικό τουρισμό έγκειται στην κεντρική ουσία του κάθε ενός και μόνο εκεί μπορεί να εντοπίσει κανείς τις προδιαγραφές του καθενός. Ως εκ τούτου, είναι εμφανής η αναπόφευκτη δυσκολία στην καταμέτρηση του μεγέθους του καθενός (Προσκυνήματος και Θρησκευτικού Τουρισμού) και στην διάκριση των «αποχρώσεών» τους, καθώς υπάρχει η μεγάλη ποικιλία των περιπτώσεων όπου παρατηρείται αλληλεπίδραση του τουρισμού με τη θρησκεία.

Γενικά μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η μορφή του «θρησκευτικού τουρισμού» έχει ένα πιο ουδέτερο περιεχόμενο, σε ότι αφορά το είδος του ταξιδιού (εθελοντικό, προσωρινό και μη κερδοσκοπικό), στο οποίο, συγχρόνως, τα αμιγώς θρησκευτικά κίνητρα συνυπάρχουν με άλλα κίνητρα, που μπορεί να είναι κοινά με αυτά που υπάρχουν σε άλλες μορφές τουρισμού. Σε αυτό το πλαίσιο το Σχήμα 1 παρουσιάζει τις αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ τουρισμού και θρησκείας.

Σχήμα 1 - Αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ τουρισμού και θρησκείας

Πολιτιστικός Τουρισμός σε Θρησκευτικό Χώρο Θρησκευτικές εορτές Θρησκευτικός Τουρισμός Προσκύνημα
Τουρισμός

Τουρισμός

Θρησκεία

Όλα τα παραπάνω αναφέρονται στις διαφορετικές πραγματικότητες που κυμαίνονται από το προσκύνημα και μέσω των διαφορετικών μορφών θρησκευτικής έκφρασης και καταλήγουν στους διάφορους τύπους τουρισμού.

Η διάκριση βασίζεται στις διαφορετικές προθέσεις που καταδεικνύουν οι επισκέπτες, έχοντας κατά συνέπεια να κάνει με ενδιάμεσες μορφές ανάμεσα στον τουρισμό και τη θρησκεία, στις οποίες το κάθε άτομο δίνει μεγαλύτερη ή μικρότερη σημασία στο χώρο, δηλαδή στον ιερό χώρο, και συνεπώς ζει και αποδίδει μία διαφορετική χρηστική αξία στο χώρο. Πιο συγκεκριμένα, γνωρίζοντας ότι όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες λαμβάνουν χώρα σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, ο οποίος συχνά λειτουργεί ως η εδαφική τους υποστήριξη και ότι αυτός ο χώρος είναι περισσότερο ή λιγότερο προφανής ανάλογα με τη σημασία που κάθε κοινωνία ή κοινωνική ομάδα αποδίδει σε ένα συγκεκριμένο χώρο, θεωρούμε ως θρησκευτικό έδαφος, κάθε χώρο, ή ακόμη καλύτερα, κάθε σύμπλεγμα χώρων, το οποίο, για ένα εκτενές - παρατεταμένο χρονικό διάστημα χρησιμοποιείται από τους ανθρώπους στις θρησκευτικές τους πρακτικές με τέτοιο τρόπο, που καθίσταται σύμβολο αναφοράς για μια συγκεκριμένη κοινότητα, που το θεωρεί κτήμα της.

Επομένως ο χαρακτηρισμός ενός τόπου ως θρησκευτικού ή τουριστικού εξαρτάται ανάλογα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του κάθε ατόμου ή της κοινωνικής του θέσης. Για τον προσκυνητή, το ταξίδι του σε ένα ιερό ναό απορρέει αυστηρά από την πνευματικότητά του, στοχεύοντας στην πνευματική του ανάταση, την εκπλήρωση των δεσμεύσεων (π.χ. τάματα) που έχουν προηγηθεί, στην αναγνώριση της ληφθείσης χάρις (π.χ. ευχαριστία), στη συμμετοχή σε σημαντικές θρησκευτικές εκδηλώσεις κλπ. Ο προσκυνητής όχι μόνο δεν αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως τουρίστα, αλλά συχνά θεωρεί προσβλητικό το χαρακτηρισμό του ως τουρίστα, Επιπρόσθετα, παρόλο που χρησιμοποιεί τουριστικές υποδομές, ο προσκυνητής δεν επιδεικνύει την ίδια συμπεριφορά με έναν τουρίστα.

Σε ότι αφορά τους τουρίστες με θρησκευτικά κίνητρα, η θέση τους προσομοιάζει προς αυτή των προσκυνητών, καθώς και οι δύο κατηγορίες μοιράζονται μία θρησκευτική πίστη και καταναλώνουν το χρόνο τους στο θρησκευτικό χώρο που επισκέπτονται. Κατά τα άλλα, είναι μάλλον πραγματικοί τουρίστες, με το θρησκευτικό κίνητρο να αποτελεί την ευκαιρία για το ταξίδι, εκμεταλλευόμενοι ταυτόχρονα τη δυνατότητα για να επισκεφτούν άλλα μέρη πολιτιστικού και ψυχαγωγικού ενδιαφέροντος. Αυτού του είδους τα ομαδικά ταξίδια οργανώνονται συχνά από τις εκκλησιαστικές αρχές και τις ενορίες και περιλαμβάνουν την πραγματοποίηση θρησκευτικών λειτουργιών κατά τη διάρκεια των ταξιδιών.

Συνοπτικά, οι παραπάνω κατηγοριοποιήσεις μπορούν να χαρακτηριστούν ως ο εντοπισμός διαφορετικών σημείων ενός «θρησκευτικού /κοσμικού διπόλου» ανάλογα με το βαθμό θρησκευτικότητας του επισκέπτη. Με αποτέλεσμα, η επίσκεψη στον ίδιο τόπο να μπορεί να έχει από αποκλειστικά πολιτιστικό χαρακτήρα (πλήρης έλλειψη θρησκευτικού κινήτρου) έως και αποκλειστικά θρησκευτικό χαρακτήρα (προσκύνημα στο χώρο που θεωρείται ιερός).

Οι ευσεβείς προσκυνητές που βρίσκονται σε αναζήτηση μίας θρησκευτικής εμπειρίας μπορεί να διασταυρωθούν με κοσμικούς τουρίστες που αναζητούν να ικανοποιήσουν την περιέργειά τους για ένα ιερό τόπο, και, ίσως, και για τους ίδιους τους προσκυνητές. «Ανεξάρτητα από τα κίνητρά τους, όλοι οι επισκέπτες σε αυτούς τους τόπους έλξης απαιτούν κάποιο επίπεδο στην παροχή υπηρεσιών, οι οποίες κυμαίνονται από την ικανοποίηση των πιο βασικών ανθρώπινων αναγκών έως την πλήρη εμπορική και τουριστική ανάπτυξη των περιοχών, η οποία θα ανταγωνίζεται τους πιο κοσμικούς προορισμούς». (Nolan and Nolan 1989: 62)

Οι γνωστότεροι και μεγαλύτεροι τόποι για προσκύνημα στην Ευρώπη προσελκύουν σημαντικούς αριθμούς κοσμικά προσανατολισμένων τουριστών, όπως επίσης και εξαιρετικά θρησκευόμενους επισκέπτες. Πολλοί άλλοι επισκέπτες είναι ουσιαστικά θρησκευόμενα πρόσωπα, τα οποία επισκέπτονται ιερούς τόπους ως μέρος ενός ταξιδιού διακοπών ή ως μέρος μίας περιήγησης για θρησκευτικούς λόγους, που θεωρείται διαφορετική από το ίδιο το προσκύνημα. (Nolan and Nolan 1989: 63)

Σε πολλά προσκυνηματικά κέντρα, υπάρχουν επίσης διαφορές ανάμεσα στις προσδοκίες και τις συμπεριφορές των επισκεπτών (θρήσκων ή μη) που προέρχονται από μακρινά μέρη και των ντόπιων που χρησιμοποιούν το ναό ως την εκκλησία της ενορίας τους για την παρακολούθηση της θείας λειτουργίας ή ως χώρο θρησκευτικών τελετών, όπως για γάμους και βαπτίσεις. Επιπρόσθετα, τα ήθη και τα έθιμα των ντόπιων πληθυσμών μπορεί να προσελκύουν επισκέπτες, οι οποίοι τα αντιμετωπίζουν ως φολκλορική ατραξιόν με αποτέλεσμα να σχηματίζεται συχνά ένα ανάμικτο πλήθος συμμετεχόντων. Τέτοιες περιπτώσεις, παρουσιάζουν αυξημένες πιθανότητες για παρεξηγήσεις μεταξύ τουριστών και ντόπιων, όπως και μεταξύ εκείνων των οποίων το κίνητρο για την συμμετοχή στην τελετή είναι κατεξοχήν θρησκευτικό και εκείνων που έρχονται με σκοπό το θέαμα και τη διασκέδαση (π.χ. ο πηλιορείτικος ή κρητικός γάμος). Καθώς τα κίνητρα και των ντόπιων και των επισκεπτών μπορεί να κυμαίνονται από εντελώς θρησκευτικά έως εντελώς κοσμικά το πλέγμα των συμμετεχόντων είναι πολυσύνθετο και διαφέρει από περιοχή σε περιοχή.

3.4 Κατηγοριοποίηση του θρησκευτικού τουρισμού με βάση τη χρονική διάρκεια

Μία σύντομη επισκόπηση στους διαφορετικούς τύπους θρησκευτικού τουρισμού θα μπορούσε να φωτίσει περισσότερο την ανάλυση αυτού του θέματος. Οι τύποι του θρησκευτικού τουρισμού διαφοροποιούνται αν χρησιμοποιήσουμε ως κριτήριο το χρόνο παραμονής στον τόπο προορισμού: βραχυχρόνιος θρησκευτικός τουρισμός είναι αυτός που περιλαμβάνει μόνο μία διανυκτέρευση στον τόπο προορισμού, ενώ μακροχρόνιος είναι αυτός που περιλαμβάνει παραμονή περισσότερων ημερών.

Ο βραχυχρόνιος θρησκευτικός τουρισμός διακρίνεται από τη χρονικά περιορισμένη διάρκεια του ταξιδιού και συνήθως ο τόπος προορισμού που επιλέγεται βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από τον τόπο προέλευσης των τουριστών. Ο σκοπός του ταξιδιού είναι η επίσκεψη συνήθως ενός μόνο θρησκευτικού τόπου σε περιοχή γειτονική, συνήθως στην ίδια ή σε γειτονική περιφέρεια, όπου βρίσκεται το σημείο προσκυνήματος, προκειμένου το άτομο να μετάσχει σε μία θρησκευτική εορτή ή εκδήλωση ή στη γιορτή μίας εκκλησίας ή μοναστηριού.

Εκτός από το προσκύνημα, που μπορεί να λάβει χώρα στον τόπο αυτό, είναι δυνατή και άλλου είδους θρησκευτική συμμετοχή: σε γιορτές που γίνονται συνήθως μία φορά το χρόνο (συνήθως την περίοδο που γιορτάζει ο ναός ή το μοναστήρι και ο άγιος του οποίου το όνομα φέρει). Συνήθως η οικονομική ωφέλεια για την περιοχή είναι περιορισμένη λόγω της μικρής διάρκειας παραμονής των επισκεπτών. Για το μικρό

χρονικό διάστημα που συγκεντρώνονται οι τουρίστες με θρησκευτικό κίνητρο μπορεί στην περιοχή να παρατηρηθεί κάποια κυκλοφοριακή επιβάρυνση, και να ναυλωθούν από τις ενορίες λεωφορεία για την εξυπηρέτηση των προσκυνητών.

Ο μακροχρόνιος θρησκευτικός τουρισμός περιλαμβάνει επισκέψεις σε θρησκευτικά κέντρα για περισσότερες από μία ημέρες ή σε σπανιότερες περιπτώσεις για εβδομάδες. Στην περίπτωση αυτή οι τουρίστες δεν περιορίζονται μόνο στην επίσκεψη ενός ιερού τόπου, αλλά επισκέπτονται και άλλα σημεία ανάπτυξης θρησκευτικού τουρισμού ή ακόμα σημεία με τουριστικό ενδιαφέρον άλλο εκτός του θρησκευτικού (Rinschede, 1992 :58), προκειμένου να ικανοποιήσουν και άλλα ενδιαφέροντά τους.

3.5 Κατηγοριοποίηση του θρησκευτικού τουρισμού με βάση την οργανωτική μορφή

Για μία πληρέστερη κατανόηση και ανάλυση του φαινομένου του θρησκευτικού τουρισμού πρέπει να αναλυθούν συστηματικά και οι μορφές οργάνωσης των ταξιδιών με κίνητρο θρησκευτικό σύμφωνα με ορισμένα χαρακτηριστικά. Αυτά τα χαρακτηριστικά μπορεί να περιλαμβάνουν τον αριθμό των συμμετεχόντων, το μέσον μεταφοράς και δημογραφικά στοιχεία.

3.5.1 Ο Αριθμός συμμετεχόντων

Κάθε μορφή τουρισμού (που κατηγοριοποιείται ανάλογα με το κίνητρο) αντανακλά μία κοινωνική άποψη, την οποία δημιουργούν οι ταξιδιώτες που ενδιαφέρονται για διακοπές ανάλογα με το πολιτιστικό, πολιτικό, θρησκευτικό ή άλλο κίνητρο. Το ατομικό ταξίδι δίνει τη δυνατότητα στον τουρίστα να ακολουθήσει ανεξάρτητος τα προσωπικά του ενδιαφέροντα και να ικανοποιήσει τις επιθυμίες του όπως και όποια στιγμή αυτός επιθυμεί, να επιλέξει το χρόνο και το δρομολόγιο που θα ακολουθήσει και να προετοιμαστεί ανεξάρτητα από τους άλλους. Το ταξίδι με την οικογένεια ή με φίλους, με ιδιωτικό μεταφορικό μέσο ή με δημόσιο μέσον μεταφοράς δημιουργεί ευκολότερα οργανωτικές και κοινωνικές επαφές.

Σε ότι αφορά στο θρησκευτικό τουρισμό, το ατομικό ταξίδι (δηλαδή η περίπτωση ενός ατόμου να ταξιδεύει μόνο του με δικό του μεταφορικό μέσον ή με δημόσιο μέσον μεταφοράς) αποτελεί τη μειονότητα των περιπτώσεων.

Οι οργανωμένες ομάδες έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα για αυτή τη μορφή τουρισμού. Οι προσκυνητές μέσα από την ομαδική τους προσέλευση γίνονται αισθητοί, απαιτούν ιδιαίτερες προδιαγραφές, και επειδή είναι καταγεγραμμένοι λόγω της συμμετοχής τους στις ομάδες μπορούν να εξαχθούν ευκολότερα στατιστικά δεδομένα. Σε ότι αφορά στους Χριστιανούς, οι ομάδες των προσκυνητών τις περισσότερες φορές οργανώνονται από τις ενορίες, τις επισκοπές, τις νεολαίες (θρησκευτικές ή ψυχαγωγικές), τα σχολεία ή τους συλλόγους ηλικιωμένων

3.5.2 Τα μέσα μεταφοράς

Μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οι προσκυνητές σε ολόκληρο τον κόσμο ταξίδευαν με τα πόδια, συχνά σε συνδυασμό με τη χρήση κάποιου ζώου ή κάποιου πλοίου. Σήμερα το προσκύνημα με τα πόδια εξακολουθεί να υπάρχει σε όλες τις περιοχές και τους πολιτισμούς αλλά έχει περιοριστεί κατά πολύ. Η χρήση του πλοίου που συνδυάζεται με το περπάτημα μας θυμίζει τους προσκυνητές του μεσαίωνα, που κατευθύνονταν στους Άγιους Τόπους.

Η ανάπτυξη του σιδηρόδρομου στην Ευρώπη (τουρισμός με τρένο) έπαιξε σημαντικό ρόλο, τόσο στην αύξηση του αριθμού των προσκυνητών όσο και στη διεύρυνση της ακτίνας απόστασης του τόπου προορισμού από τον τόπο προέλευσης. Στην Ελλάδα όμως, σπάνια τα γκρουπ των προσκυνητών ταξιδεύουν με τρένο.

Οι πιο σημαντικοί τρόποι μεταφοράς στα πλαίσια του θρησκευτικού τουρισμού είναι το λεωφορείο και το αυτοκίνητο και στις αναπτυσσόμενες χώρες το φορτηγό (τουρισμός με αυτοκίνητο). Από το 1920 και ειδικά από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, παρατηρείται δραματική αύξηση του τουρισμού με αυτοκίνητο. Επίσης από τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, ο εναέριος τουρισμός έρχεται στο προσκήνιο.

Σε ότι αφορά στο θρησκευτικό τουρισμό στην Ελλάδα, και την επιλογή των μέσων μεταφοράς καταλήγουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα:

Οι ομάδες ταξιδεύουν κατά κύριο λόγο με λεωφορείο ή με ναυλωμένο πούλμαν. Όταν πρόκειται για προσκύνημα σε νησί (π.χ. Τήνος, Πάτμος, Κέρκυρα, Ζάκυνθος) τα οργανωμένα γκρουπ χρησιμοποιούν κατά κόρον το πλοίο και σε σπανιότερες περιπτώσεις το αεροπλάνο. Το ιδιωτικό αυτοκίνητο χρησιμοποιείται όταν πρόκειται να ταξιδέψει μία οικογένεια ή μία παρέα. Τέλος το αεροπλάνο χρησιμοποιείται για τουρίστες - προσκυνητές που έρχονται από το εξωτερικό.

3.5.3 Τα εποχιακά δεδομένα

Ο θρησκευτικός τουρισμός επηρεάζεται από κάποια σχετική εποχικότητα, ακόμη κι αν ορισμένες θρησκευτικές περιοχές μπορεί ο επισκέπτης να τις προσεγγίσει καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Παράγοντες που επηρεάζουν σημαντικά την εποχικότητα είναι οι θρησκευτικές εορτές και επέτειοι και οι ημέρες του εορτασμού της μνήμης αγίων, καθώς και το κλίμα της περιοχής και το αν οι ημερομηνίες αυτές συμπίπτουν με περιόδους εργασίας ή αργίας. Η ημερομηνία της θρησκευτικής εορτής ή της μνήμης αγίου παίζει σημαντικό ρόλο, αν όχι αποφασιστικό για την εποχική έμφαση του προσκυνηματικού τουρισμού. Συνήθεις ημερομηνίες Χριστιανικών προσκυνημάτων είναι οι ημέρες εμφάνισης αγίων. Οι ημέρες θρησκευτικής μνήμης είναι τότε μόνο σημαντικές από τουριστική άποψη, όταν συμπίπτουν με κατάλληλη για ταξίδια εποχή (άνοιξη - καλοκαίρι - φθινόπωρο). Σπάνια εορτές της χειμερινής περιόδου προσελκύουν θρησκευτικούς τουρίστες ή προσκυνητές.

Αν θέλουμε να το δούμε συνολικά, η περίοδος προσκυνήματος στο βόρειο ημισφαίριο περιορίζεται κυρίως στους καλοκαιρινούς μήνες (από Απρίλιο / Μάιο έως Οκτώβριο), επειδή οι ενέργειες των προσκυνητών τις περισσότερες φορές λαμβάνουν χώρα σε ανοιχτό χώρο (καλοκαιρινός τουρισμός). Οι καλοκαιρινοί μήνες διακοπών επηρεάζουν τον προσκυνηματικό και θρησκευτικό τουρισμό στο ότι οι πληθυσμοί «αγοράζουν» κατεξοχήν πακέτα διακοπών. Ιδιαίτερα ένα προσκύνημα μπορεί να συνδυαστεί πιο εύκολα με ένα εκπαιδευτικό ταξίδι ή με ένα ταξίδι διακοπών, όταν η περιοχή του προσκυνήματος γειτνιάζει με περιοχές που προσφέρονται για αυτού του

είδους τις δραστηριότητες. Από την άλλη, ο καλοκαιρινός μήνας Αύγουστος μπορεί να «κρατήσει» πολλά από τα άτομα που αναζητούν ένα ταξίδι διακοπών αποκλειστικά, μακριά από τις περιοχές του προσκυνήματος.

3.5.4 Η Κοινωνική δομή / σύνθεση των τουριστών

Η ροή των τουριστών με τουριστικό κίνητρο μπορεί να αναλυθεί και να διαφοροποιηθεί, από απόψεως κοινωνικής συνθέσεως. Η κατανομή των φύλων ανά τον κόσμο διαφέρει αισθητά.

Το ίδιο ισχύει και για την ηλικία των προσκυνητών. Στην Ελλάδα συγκεκριμένα η πλειοψηφία των συμμετεχόντων σε γκρουπ για προσκύνημα ανήκει στην τρίτη ηλικία.

Αναφορικά με την κοινωνικο-επαγγελματική δομή των οργανωμένων προσκυνητών, για την Ελλάδα δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία. Σχετική έρευνα όμως που έγινε στη Γαλλία για την κοινωνική και επαγγελματική θέση των οργανωμένων προσκυνητών της πόλης Lourdes κατέδειξε ότι οι ελεύθεροι επαγγελματίες και τα άτομα με ανώτατη μόρφωση δεν αντιπροσωπεύουν υψηλό ποσοστό. Επίσης, φάνηκε ότι όσο πιο υψηλό είναι το επίπεδο ζωής των ατόμων, τόσο λιγότερο αυτά συμμετέχουν σε οργανωμένο ταξίδι για προσκύνημα. Αυτό όμως δεν θα έπρεπε να ερμηνευτεί με λανθασμένο τρόπο, ότι δηλαδή οι το προσκύνημα αποτελεί έκφραση μίας συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης, (Rinschede, 1992). Πιθανόν τα άτομα με υψηλό επίπεδο ζωής δεν προτιμούν για την μετακίνησή τους τα οργανωμένα γκρουπ αλλά το ιδιωτικής χρήσης αυτοκίνητο.

3.6 Αλληλεπίδραση τουρισμού - προσκυνήματος

Ο θρησκευτικός τουρισμός συνήθως εμφανίζεται με τρεις μορφές:

-ως προσκύνημα, μία συνεχής, δηλαδή, ομαδική ή ατομική επίσκεψη σε θρησκευτικούς χώρους

-ως μεγάλης κλίμακας συγκεντρώσεις επί τη ευκαιρία σημαντικών θρησκευτικών εορτών και επετείων -ως περιήγηση και επίσκεψη σημαντικών θρησκευτικών χώρων και κτιρίων μέσα στο πλαίσιο του ταξιδιωτικού δρομολογίου, άσχετα από το χρονικό σημείο της πραγματοποίησης της περιήγησης (Vukonic 1996:75).

Στην εισαγωγή του στην Εγκυκλοπαίδεια της Θρησκείας και της Κοινωνίας, ο Luigi Tomasi αναφέρει την αλληλεπίδραση τουρισμού και προσκυνήματος που χαρακτηρίζει την εποχή μας. Σημειώνει ότι «οι παλαιοί τόποι του προσκυνήματος άρχισαν πάλι να προσελκύουν μάζες προσκυνητών, αλλά σήμερα οι προσκυνητές συναντούν εκεί και τουρίστες που κάνουν διακοπές». (Tomasi, 1998 : 363) Χωρίς αμφιβολία η τουριστική βιομηχανία και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης προβάλλουν τα προσκυνήματα ως καταναλωτικά προϊόντα. Αν θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι οι τουρίστες μοιράζονται την ίδια στάση με τους προσκυνητές - με άλλα λόγια την αναζήτηση της αυθεντικότητας σε διαφορετικά επίπεδα βαθύτητας και προσωπικής εμπλοκής - θα μπορούσε να ειπωθεί ότι οι προσκυνητές είναι εν μέρει τουρίστες και οι

τουρίστες εν μέρει προσκυνητές. Η προώθηση του θρησκευτικού τουρισμού σήμερα, τόσο ως πολιτιστικού όσο και ως καταναυκτικού - λατρευτικού, αποτελεί απόδειξη της κοινής αυτής αναζήτησης. Αυτό σημαίνει ότι «το σύγχρονο άτομο προσπαθεί να αποκτήσει υπερβατικές αξίες για να ξεπεράσει τα εμπόδια, την ασυνέχεια της σύγχρονης κοινωνίας και ότι είναι ο προσκυνητής - τουρίστας των καιρών μας» (Swatos, 2002 : 91)

Υπάρχει μία σχέση ανάμεσα στο προσκύνημα και τον τουρισμό από τη μία πλευρά και τη σημασία της αισθητικής (τέχνη, αρχιτεκτονική) από την άλλη ως φορέα της ιερότητας. Δεν θα ήταν υπερβολή να θεωρήσουμε τις εκκλησίες του Ελλαδικού χώρου ως μία μορφή μουσείου. Αλλά για τον πιστό είναι κάτι πολύ περισσότερο από αυτό - είναι η ενσάρκωση και οι φορείς της μνήμης. Ανάλογη είναι και η σύγχρονη σημασία των θρησκευτικών εορτασμών και εκδηλώσεων, πολλές από τις οποίες μπορούν και ελκύουν σημαντικό αριθμό νέων ανθρώπων μαζί, έστω και για περιορισμένα χρονικά διαστήματα, ακόμη κι αν η συνήθεια των νέων να πηγαίνουν στην εκκλησία τείνει να εξαφανιστεί στη νέα γενιά.

Στο σύγχρονο τουρίστα - προσκυνητή, είτε αυτός κατευθύνεται προς ένα ιστορικό τόπο, είτε σε μία θρησκευτική γιορτή ή γεγονός, δεν μπορεί να αποδοθεί μία μοναδικότητα (αποκλειστικότητα) ενός κινήτρου. Την ίδια στιγμή, όμως, δεν είναι βάσιμο να υποτιμάται το θρησκευτικό κίνητρο, «ούτε είναι ανάγκη απαραιτήτως το θρησκευτικό κίνητρο να συμμορφώνεται απόλυτα με τις ιστορικά θεολογικές κατηγορίες» (Swatos, 2002 : 92). Η αναζήτηση για υπερβατικές αξίες υπερβαίνει το πλαίσιο των αυστηρά θεολογικών προϋποθέσεων. Το να την ονομάσουμε όμως «κοσμική» θα σήμαινε την απώλεια της δυναμικής της έρευνας που υπόκειται στην πνευματικότητα - η οποία είναι μία ανθρώπινη δυναμική που ενυπάρχει τόσο στο μεσαιωνικό προσκύνημα όσο και στο σύγχρονο.

Αν και η επίδραση του μαζικού τουρισμού μπορεί να επιφέρει δραματικές αλλαγές σε μικρά εορταστικά προσκυνήματα, δεν θα ήταν βάσιμο να ισχυριστούμε ότι ο τουρισμός και το προσκύνημα είναι ουσιαστικά ασυμβίβαστα ή αταίριαστα. Για παράδειγμα, υπάρχει αυξημένο ενδιαφέρον για ένα τύπο θρησκευτικά προσανατολισμένου τουρισμού, που είναι συναισθηματικά ικανοποιητικός, είτε περιλαμβάνει επίσκεψη σε ναούς σημαντικούς από αρχιτεκτονικής άποψης, είτε συμμετοχή σε ησυχαστήρια και μοναστηριακές λειτουργίες, είτε πεζοπορία στους δρόμους που ακλούθησε ο Απόστολος Παύλος στην Ελλάδα. Σε μερικές περιπτώσεις οι διαχειριστές των ναών αντιμετωπίζουν τους τουρίστες ως πιθανούς προσκυνητές. Έτσι η ενοποίηση παραδοσιακών θρησκευτικών εστιών με κοσμικά ενδιαφέροντα γίνεται πρόκληση. Επιπλέον η δεκτικότητα των επισκεπτών με κοσμικά κατά κύριο λόγο κίνητρα ποικίλλει ανάλογα με τον τόπο του προσκυνήματος, με μία τάση για μεγαλύτερη ανοχή θεατών χωρίς θρησκευτικό κίνητρο στα προσκυνήματα της Μεσογειακής Ευρώπης, τα οποία καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας συνδύαζαν τα ιερά με τα εγκόσμια (εορτές). Ακόμη όμως και σε αυτές τις περιοχές, πολλοί εξωτερικοί παρατηρητές χωρίς κανένα ενδιαφέρον για τη θρησκευτική σημασία της γιορτής, μπορούν να μη δείξουν ενδιαφέρον ούτε για τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά του γεγονότος και οι προσπάθειες των διοργανωτών να βρουν άγονο έδαφος. Ως αποτέλεσμα, το γεγονός που γιορτάζεται μπορεί να μετατραπεί σε κοσμικό ή μπορεί να υποβιβαστεί και να ξαναεμφανιστεί με νέα μορφή και σε νέα ημερομηνία. Στην εποχή μας η δυσκολία στη διάκριση των ορίων δεν είναι εύκολη ούτε σε περιοχές που η φύση

τους ήταν κάποτε αποκλειστικά θρησκευτική αλλά τώρα λειτουργούν για να καλύψουν τόσο αποκλειστικώς θρησκευτικές, όσο και συνδυασμό θρησκευτικών και κοσμικών αναγκών των επισκεπτών, των οποίων τα κίνητρα είναι ή όχι θρησκευτικού περιεχομένου. (Kaelber, 2002: 65)

Οι κοινωνικές αλλαγές με την έλευση της σύγχρονης εποχής οδήγησαν σε μία περαιτέρω ανάμιξη του θρησκευτικού και κοσμικού χαρακτήρα των ταξιδιών και έφεραν μία μετατόπιση των ορίων μεταξύ του προσκυνήματος και των άλλων μορφών τουρισμού. Η έννοια της προτεραιότητας του προσκυνήματος γενικά είναι περισσότερο προβληματική σήμερα σε σχέση με το παρελθόν και φαίνεται ακατόρθωτο να συλλάβει κανείς το επίκεντρο του ενδιαφέροντος για το ταξίδι (Kaelber, 2002: 67).

Η Travel Industry Association of America διακρίνει τους ταξιδιώτες με πολιτιστικά και ιστορικά κίνητρα από τους ταξιδιώτες ως σύνολο. Αυτοί είναι άτομα που ταξιδεύουν για να επισκεφτούν ιστορικούς χώρους, μουσεία και να παρακολουθήσουν πολιτιστικά γεγονότα και φεστιβάλ. Το κλειδί της διαφοράς είναι ο λόγος τους ταξιδιού: οι τουρίστες με πολιτιστικά και ιστορικά κίνητρα έχουν τις διπλάσιες πιθανότητες να ταξιδεύουν για αναψυχή σε σχέση με τους υπόλοιπους τουρίστες. Τείνουν γενικώς να είναι μεγαλύτερης ηλικίας και συχνά είναι συνταξιούχοι. Εν συνεχεία οι τουρίστες με πολιτιστικά κίνητρα μπορούν να διακριθούν και από αυτούς με ιστορικά κίνητρα. Οι τουρίστες με πολιτιστικά κίνητρα συνήθως χρησιμοποιούν το αυτοκίνητό τους, ενώ αυτοί με τα ιστορικά κίνητρα προτιμούν το αεροπλάνο. Οι πρώτοι ταξιδεύουν και μόνοι τους ενώ οι δεύτεροι συνήθως με τα παιδιά τους. Μέσα σε αυτή την κατηγορία του ταξιδιώτη με πολιτιστικά ή ιστορικά κίνητρα πρέπει να ενταχθεί και ο σύγχρονος πνευματικός τουρίστας (York, 2002:154)

3.6.1 Διαφορά του σύγχρονου προσκυνήματος από αυτό του παρελθόντος

Κάποτε υπήρχε ο μοναχικός προσκυνητής. Αυτός αποφάσιζε για το ταξίδι μόνος του. Θα άφηνε τον τόπο καταγωγής του, την οικογένειά του και το κοινωνικό του περιβάλλον. Το ταξίδι ήταν αντικείμενο μακρόχρονης προετοιμασίας. Έπρεπε να προμηθευτεί τρόφιμα και να τακτοποιήσει όλες τις εκκρεμότητες για την οικογένειά του πριν αναχωρήσει. Η εμπειρία του προσκυνήματος από μόνη της ήταν μία αντιμετώπιση δυσκολιών που γενικά δεν ήταν αναμενόμενες. Ήταν μία πράξη γεμάτη νόημα και αντιμετωπιζόταν από όλους με μεγάλο σεβασμό. Αλλά ο κίνδυνος ήταν πάντοτε παρών. Ο προσκυνητής μπορούσε να πέσει θύμα ληστείας ή να δεχτεί επίθεση κατά τη διαδρομή προς τον τόπο του προσκυνήματος. Ήταν εξίσου πιθανό να δολοφονηθεί ή να πεθάνει από ασθένεια. Η ίδια η φύση έκρυβε τις δικές της παγίδες: βουνά χιονισμένα με χαράδρες και ταραγμένες θάλασσες. Το σώμα υφίστατο μεγάλη καταπόνηση γιατί λίγοι ήταν οι τυχεροί που μπορούσαν να διαθέσουν άλογο ή άμαξα. Σε γενικές γραμμές το προσκύνημα σήμαινε σωματική καταπόνηση και βάδισμα ημερών ή και μηνών. Υπήρχε όμως και η πνευματική αναζήτηση: άλλοι πήγαιναν για να ευχαριστήσουν και άλλοι για να ζητήσουν χάρη. «Το προσκύνημα ήταν μία απεικόνιση για το πως θα έπρεπε να είναι στην πραγματικότητα η ανθρώπινη ζωή: ο χριστιανός να είναι ένας προσκυνητής επί της γης. Η ίδια η ζωή είναι ένα προσκύνημα, ένας δρόμος προς το Θεό, με σκοπό τη συμφιλίωση» (Macioti 2002:83)

Στον αιώνα μας, σε αντίθεση με τη μορφή και την οργάνωση του προσκυνήματος στο παρελθόν, όπως καταγράφεται, φαίνεται πως προβάλλει μία παγκόσμια διάστασης επιχείρηση. Οι προσκυνητές συνήθως αφικνούνται σε γκρουπ,

που έχουν οργανώσει ταξιδιωτικές επιχειρήσεις. Ο προσκυνητής του μεσαίωνα πάλευε με την κούραση, τον κίνδυνο και άλλα προβλήματα που ήταν δυνατό να προκύψουν. Ο σύγχρονος προσκυνητής πληρώνει για ένα ταξίδι - πακέτο, γεγονός όμως που σημαίνει ότι πιθανόν να έχει άλλου είδους προβλήματα: πιθανά προβλήματα και λάθη, αναμονές σε αεροδρόμια, κυκλοφοριακή συμφόρηση στους δρόμους. Οι καταστάσεις αυτές βέβαια «δεν θεωρούνται ως ευκαιρία για εξιλέωση και μετάνοια» (Macioti 2002:84-85)

Η **διάρκεια** της εμπειρίας του προσκυνήματος έχει επίσης μεταβληθεί. Το παλιό τυπικό του βαδίσματος έως τον τόπο του προσκυνήματος δεν υφίσταται πλέον. Τώρα είναι δυνατόν να επισκεφτεί κανείς δέκα τόπους προσκυνήματος σε ισάριθμες ημέρες, γιατί η διάρκεια που απαιτείται για τη μετακίνηση μειώθηκε δραματικά. Ο συνδυασμός αυτών των δύο στοιχείων - του πλουραλισμού και του σύντομου χρόνου μετάβασης - δημιουργεί τις εξωτερικές συνθήκες για τις ιδιαιτερότητες του σύγχρονου τουρισμού σε θρησκευτικό τόπο, υπό τις προϋποθέσεις της υψηλής τεχνολογίας, της πολυεθνικής καπιταλιστικής κοινωνίας και του πολιτισμού. Μπορεί κανείς να φανταστεί μία συνάντηση ανάμεσα σε αυτούς που έρχονται σε ένα τόπο θρησκευτικού προσκυνήματος χωρίς να έχουν ιδέα γιατί συμπεριλήφθηκε στο ταξίδι τους, σε αντίθεση με αυτούς που έλπιζαν, ονειρεύονταν και σχεδίαζαν να εκπληρώσουν μια θρησκευτικής τους δέσμευση

Το προσκύνημα είναι μία πανανθρώπινη θρησκευτική συμπεριφορά, που ενυπάρχει σε όλους τους πολιτισμούς και πραγματοποιείται με παρόμοιο τρόπο και για παρόμοιους λόγους (εύνοια, εξάλειψη - άφεση αμαρτιών, θεραπεία, επαφή με το Θεό και φώτιση) παντού. Ο σύγχρονος τουρίστας με θρησκευτικά κίνητρα, όπως γενικά όλοι οι τουρίστες είναι απρόθυμος να ανεχτεί οποιαδήποτε έλλειψη ανέσεων και οποιοδήποτε εμπόδιο.

Αυτό, σε συνδυασμό με την **έλλειψη μίας έντονα αποκλειστικά θρησκευτικής πρόθεσης**, είναι τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν τον πνευματικό τουρίστα της εποχής από τον προσκυνητή του παρελθόντος. Σε γενικές γραμμές, ο τουρίστας δεν είναι εξίσου διατεθειμένος, όπως ο παλιός προσκυνητής, να ρισκινδυνεύσει προσωπικό κίνδυνο. Η επίσκεψη που πραγματοποιεί ο τουρίστας με θρησκευτικά κίνητρα σε πνευματικούς και ιερούς χώρους αποτελεί τμήμα ενός μεγαλύτερου ταξιδιού που περιλαμβάνει και την επίσκεψη άλλου είδους αξιοθέατων. Είναι πιο επιφανειακή και συμπτωματική σε σχέση με το παρελθόν. «Δεν υπάρχει σκοπιμότητα για μεταμόρφωση και πλαίσιο για την εκλογίκευση των εμποδίων που ίσως προκύψουν» (York 2002:151-153)

3.6.2 Τουρίστας ή προσκυνητής;

Το προσκύνημα, τόσο το παραδοσιακό και θρησκευτικό, όσο και το σύγχρονο και το κοσμικό βρίσκεται σε άνθηση σε ολόκληρο τον κόσμο. Αυξημένες ενδείξεις υποδηλώνουν ότι υπάρχει μία τάση για πρόσβαση και χρήση των ιερών χώρων. Τα εκατομμύρια των ανθρώπων που κατευθύνονται κάθε χρόνο σε θρησκευτικούς τόπους για προσκύνημα είναι άγνωστο και σε τι ποσοστό είναι «αληθινοί» προσκυνητές με σκοπό λατρευτικό ή θρησκευτικό. Παρόλα αυτά υπάρχουν ενδείξεις ότι το προσκύνημα είναι εξίσου δημοφιλές, όπως στο παρελθόν, και βιώνει μία κορύφωση σε ολόκληρο τον πλανήτη τις τελευταίες δεκαετίες. Ναοί και εκκλησιαστικά μνημεία άλλων εποχών εξακολουθούν να επενεργούν σαν μαγνήτες για όσους βρίσκονται σε αναζήτηση πνευματικών στόχων αλλά το ίδιο ισχύει και για σύγχρονες εκκλησίες που προσελκύουν πιστούς από όλα τα μέρη του κόσμου. Υπάρχει αλληλεπίδραση ανάμεσα στους τουρίστες - προσκυνητές και στον προορισμό του ταξιδιού τους: ένα τόπο που

είναι σεβαστός και ιερός για την ατομική τους κοσμολογία ή πίστη. (Digance 2003: 2-3)

Το προσκύνημα βρίσκεται μέσα στην ευρύτερη κατηγορία του θρησκευτικού τουρισμού, όπου το κίνητρο είναι να επισκεφτεί κανείς θρησκευτικούς τόπους ή γεγονότα αν και τελευταία παρατηρείται η αυξημένη τάση συνδυασμού του με άλλες μορφές τουρισμού (κυρίως πολιτιστικό). Αυτά τα ταξίδια είναι πολυλειτουργικά και ιδίως στην εποχή μας, που γίνεται προσπάθεια να καταγραφούν τα ατομικά κίνητρα. Το συχνά επισημαινόμενο απόφθεγμα που ακολουθεί συνοψίζει καλύτερα αυτή τη διχοτόμηση: «ο τουρίστας είναι μισός προσκυνητής αν ο προσκυνητής είναι μισός τουρίστας» (Turner & Turner, 1978:20). Μπορούμε και πάλι να τοποθετήσουμε τους προσκυνητές σε τρεις κατηγορίες, βασιζόμενοι στο μοντέλο της επίσκεψης ιερών χώρων και άλλων τόπων προορισμού: 1)Οι «καθαροί» προσκυνητές είναι αυτοί που επισκέπτονται μόνο θρησκευτικούς χώρους, 2)Οι προσκυνητές - τουρίστες που συνδυάζουν την επίσκεψη των θρησκευτικών χώρων με την επίσκεψη και άλλων περιοχών, 3)Οι τουρίστες που αφιερώνουν το μεγαλύτερο μέρος του ταξιδιού τους σε διάφορες περιοχές (μη θρησκευτικές) και ίσως «περάσουν» από κάποιο θρησκευτικό χώρο, αφιερώνοντας όμως ελάχιστο χρόνο εκεί. Οι θρησκευτικοί χώροι μπορεί να εκπέμπουν έναν «πνευματικό μαγνητισμό», ο οποίος αναπτύσσεται στους ναούς για διάφορους λόγους. Ανεξάρτητα όμως από αυτό, ο μαγνητισμός αυτός δεν ενυπάρχει μόνο στο ναό αλλά και στα άτομα που τον επισκέπτονται, στο ταξίδι τους προς τον τόπο αυτό αλλά ακόμη και στον τόπο από τον οποίο προέρχονται. Είναι πάντως δύσκολο να διακρίνει κανείς τον επισκέπτη που έρχεται με γνήσια ανάγκη για προσευχή και πνευματική γαλήνη από εκείνον που έρχεται για να θαυμάσει το έργο των μαστόρων του 10ου, 16ου ή οποιουδήποτε αιώνα και να μελετήσει την αρχιτεκτονική, την αγιογραφία ή ακόμη και τον τάφο ενός αγίου. (Digance 2003: 4-6).

Σε μία προσπάθεια ανάλυσης των διαφορών που υπάρχουν στα κίνητρα των τουριστών εν γένει, έγινε κατηγοριοποίηση σε δύο μεγάλες ομάδες ή κατηγορίες: στην πρώτη ομάδα, η απόφαση για τον προορισμό του ταξιδιού γίνεται από δυνάμεις που δεν μπορούν να ελέγξουν τα άτομα και επισκέπτονται ένα συγκεκριμένο τόπο, ενώ στη δεύτερη ομάδα υπάρχει πλήρης ελευθερία επιλογής του τουριστικού προορισμού. Οι τουρίστες με θρησκευτικά κίνητρα ανήκουν στην πρώτη από τις δύο κατηγορίες. Σύμφωνα με την προαναφερόμενη ανάλυση οι οικονομικοί λόγοι δεν παίζουν αποφασιστικό ρόλο στην επιλογή του τόπου που θα επισκεφτούν. Αντιθέτως η απόφασή τους βασίζεται σε άλλα κριτήρια, πιο συχνά από τη σφαίρα του συναισθήματος, του μεγάλου προσωπικού ενδιαφέροντος ή των οικογενειακών δεσμών. Αυτοί είναι τουρίστες των οποίων η επιλογή του τόπου προορισμού δεν περιορίζεται ούτε από την τιμή, ούτε από την απόσταση αλλά προκύπτει σχεδόν αποκλειστικά από τη δύναμη έλξης που ασκεί πάνω τους ένας τέτοιος προορισμός (Lickorish and Kershaw 1958:160).

Σε ότι αφορά στα χαρακτηριστικά των τουριστών με θρησκευτικά κίνητρα, αν εξαιρέσει κανείς το κίνητρό τους, τη συμπεριφορά τους κατά τη διάρκεια της μετακίνησης (σε μικρότερη έκταση) και τη συμπεριφορά τους κατά τη διάρκεια παραμονής στον τουριστικό προορισμό (σε μεγαλύτερη έκταση) δεν διαφέρουν από τα άλλα τμήματα της τουριστικής ζήτησης, όσον αφορά τις απαιτήσεις τους για την ικανοποίηση των υπολοίπων αναγκών τους (Vukonic 1996:57-59).

3.6.3 Η λογική μίας παράκλησης

Το προσκύνημα σήμερα είναι πάνω από όλα, τμήμα της λογικής μίας παράκλησης, μίας χάρης. Αυτό που οι προσκυνητές εκφράζουν πιο συχνά είναι μία ικετευτική προσευχή. Σύμφωνα με μία έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο Βέλγιο για την ανάλυση των κινήτρων του προσκυνήματος σε περισσότερους από 1000 πιστούς, το 4 % πήγε στον σημείο του προσκυνήματος για προσευχή και λατρεία, ενώ το 91 % πήγε για να ζητήσει μία χάρη. Από αυτό το 91 % πιο αναλυτικά: το 48 % ζητούσε βοήθεια σε προβλήματα υγείας, το 35 % για οικογενειακά προβλήματα και το 22 % για επαγγελματικά ή οικονομικά προβλήματα (Voyé 2002:120)

Το τάμα

Το τάμα ή τάξιμο αποτελεί συνηθέστατη παραδοσιακή πρακτική στην εθιμολογία της λαϊκής λατρείας και εντάσσεται, ασφαλώς, στο ευρύ πλέγμα δοσοληψιών που διέπουν τις σχέσεις του αρχαϊκού και μετέπειτα λαϊκού ανθρώπου με τις δυνάμεις του θείου. Για την απαλλαγή από την ασθένεια ή από άλλο κίνδυνο ή για εκπλήρωση μίας επιθυμίας, ο χριστιανός ζητά βοήθεια από την Παναγία ή έναν άγιο, ενώ δίνει συγχρόνως υπόσχεση (δεσμευτική) για κάποιο αντάλλαγμα. Το τάμα δηλαδή αποτελεί είδος ευχής με υπόσχεση ανταπόδοσης (συνήθως οι λέξεις τάμα και τάξιμο χρησιμοποιούνται με ταυτόσημη έννοια. Εντούτοις τάξιμο είναι κυρίως η υπόσχεση, τάμα το προσφερόμενο ως αντάλλαγμα).

Τα νεοελληνικά τάματα καλύπτουν ευρύτατο φάσμα, γι αυτό και παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία: τέλεση λειτουργίας, κατά προτίμηση σε ξωκλήσι ή ερημοκλήσι, ζώσιμο εκκλησίας με κερί, δοκιμασίες και στερήσεις, στις οποίες υποβάλλονται οι αφιερωτές, όπως νηστεία, προσκύνημα εικόνας με συνθήκες όχι συνηθισμένες (βαδίζοντας π.χ. ανυπόδητοι ή με τα γόνατα).

Συνηθέστερα τα τάματα είναι υλικά και αντικείμενα που σχετίζονται οπωσδήποτε με τη λατρευτική πράξη στο ναό, όπως λάδι και κερί (σε ποσότητα μάλιστα που αντιστοιχεί στο βάρος ή στο ύψος του αφιερωτή), λιβάνι άρτοι, πίτες, ή κοσμήματα, υφάσματα και κεντήματα, σκεύη (συνήθως εικόνες και καντήλια).

Από τις διαδεδομένες μορφές ταμάτων - αντικειμένων είναι ομοιώματα και πλακίδια από μέταλλο (χρυσό, ασήμι και φθινό μέταλλο), που παριστάνουν ή εικονίζουν ανθρώπινες μορφές ή μέλη του σώματος. Σε ορισμένα μέρη (π.χ. Επτάνησα) συνηθίζονται και ομοιώματα από κερί.

3.7 Γενικά Συμπεράσματα του θεωρητικού μέρους

Ο θρησκευτικός τουρισμός είναι συνδεδεμένος περισσότερο απ' ό τι μπορεί να συνάγει κανείς εκ πρώτης όψεως, με άλλες μορφές τουρισμού, ειδικά με τον πολιτιστικό, ιστορικό και κοινωνικό τουρισμό. Στην ιστορία, τα θρησκευτικά ταξίδια, υπήρξαν πάντοτε πολυλειτουργικά ταξίδια, ακόμη κι όταν οι θρησκευτικοί παράγοντες φαίνονταν να κυριαρχούν. Στις σύγχρονες κοινωνίες, το θρησκευτικό κίνητρο φαίνεται να είναι λιγότερο σημαντικό σε σχέση με τη δυναμική του στις αρχαίες κοινωνίες. Γι αυτό, ανθούν περισσότερο εκείνες οι περιοχές με θρησκευτικό ενδιαφέρον, που γειτνιάζουν με περιοχές ευρύτερου τουριστικού ενδιαφέροντος.

Λόγω της αυξημένης κινητικότητας, «τα μικρότερα θρησκευτικά κέντρα, που είναι σημαντικά μόνο για την περιφέρεια στην οποία βρίσκονται, σταδιακά θα χάσουν

τη σημασία τους και θα κινδυνεύσουν να εξαφανιστούν» (Rinschede, 1992: 65), ενώ οι περιοχές με υπερτοπική, εθνική ή διεθνή θρησκευτική σημασία θα αποκτήσουν τη μεγαλύτερη αίγλη. Η ανάπτυξη και η «προώθηση» των θρησκευτικών κέντρων θα μπορέσει να πραγματοποιηθεί κυρίως σε περιοχές με καλές συγκοινωνιακές συνδέσεις και εύκολη πρόσβαση, οι οποίες βρίσκονται γειτνιάζουν με περιοχές ευρύτερου τουριστικού ενδιαφέροντος.

Αναφορικά με τις οργανωτικές υποδομές του θρησκευτικού τουρισμού, η μετακίνηση με αυτοκίνητο και ιδιαίτερα με αεροπλάνο προβλέπεται να αυξηθεί σημαντικά στο μέλλον. Λόγω της στενής σύνδεσης των δραστηριοτήτων του θρησκευτικού τουρισμού με αυτές του ελεύθερου χρόνου, υπόκειται σε ορισμένη εποχικότητα και στο μέλλον πιθανόν να είναι μόνο καλοκαιρινή μορφή τουρισμού. (Rinschede, 1992: 65)

4. Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα

4.1 Εισαγωγή

Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα είναι ένα φαινόμενο που, όπως προαναφέρθηκε, παρατηρείται από την αρχαιότητα. Στην Αρχαία Ελλάδα κάθε πόλη - κράτος είχε το δικό της προστάτη θεό, στον οποίο φρόντιζε να αφιερώνει κάποιο ναό. Σε ορισμένες όμως περιπτώσεις κάποια θρησκευτικά κέντρα, για διαφορετικούς λόγους το καθένα, απέκτησαν πανελλήνια αίγλη. Σε αυτή την κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε τα μαντεία και τα θρησκευτικά κέντρα, όπου διεξάγονταν πανελλήνιοι αγώνες.

Στη σημερινή εποχή εξάλλου κάθε περιοχή της Ελλάδας έχει τους δικούς της θρησκευτικούς τόπους, όπου συγκεντρώνονται οι πιστοί για την εκπλήρωση των θρησκευτικών τους καθηκόντων, αλλά υπάρχουν και κάποιοι ιεροί χώροι, οι οποίοι έχουν αποκτήσει πανελλήνια φήμη και στους οποίους συγκεντρώνονται πιστοί από ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο αλλά και από το εξωτερικό. Τέτοιοι χώροι είναι ναοί που φιλοξενούν θαυματοργές εικόνες, μοναστήρια και ασκητήρια μοναχών και βρίσκονται διάσπαρτα σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια.

4.2 Οι επικρατέστεροι θρησκευτικοί χώροι (ιεροί τόποι) στην ελλαδικό χώρο

Δεν μπορεί να είναι ολοκληρωμένη μία έρευνα του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα, χωρίς να γίνει ειδική αναφορά σε τόπους, που θεωρούνται κατεξοχήν

θηρσκευτικοί και προσελκύουν το μεγαλύτερο ποσοστό των προσκυνητών στην Ελλάδα είτε προέρχονται από την Ελλάδα, είτε από το εξωτερικό. Οι ιεροί αυτοί χώροι είναι το Άγιο Όρος, τα Μετέωρα, η Τήνος και η Πάτμος.

4.2.1 Το Άγιο Όρος

Η χερσόνησος του Άθω, η ανατολικότερη της Χαλκιδικής, αποτελεί αυτοδιοίκητο τμήμα του ελληνικού κράτους, με την ονομασία Άγιον Όρος ή Αυτόνομη Μοναστική Πολιτεία ή Αθωνιάς Δημοκρατία. Έχει έκταση 336 τετραγωνικά χιλιόμετρα και πληθυσμό περίπου 1500 άτομα. Πρωτεύουσα είναι οι Καρυές. Η Αυτόνομη Μοναστική Πολιτεία περιλαμβάνει είκοσι μονές (17 ελληνικές, 1 ρώσικη, 1 βουλγάρικη και 1 σέρβικη), 12 σκήτες και 204 κελιά καθώς και καλύβες, καθίσματα, ησυχαστήρια ή ασκητήρια με τη μορφή καλύβας ή διαρρυθμισμένου σπηλαίου. Οι είκοσι μονές με τη σειρά ιεραρχίας τους είναι οι εξής: Μεγίστης Λαύρας, Βατοπεδίου, Ιβήρων, Χιλιανδαρίου, Διονυσίου, Κουτλουμουσίου, Παντοκράτορα, Ξηροποτάμου, Ζωγράφου, Δοχειαρίου, Καροκάλλου, Φιλοθέου, Σίμωνος Πέτρας, Αγ. Παύλου, Σταυρονικήτα, Ξενοφώντος, Γρηγορίου, Εσφιγμένου, Αγ. Παντελεήμονα και Κωνσταμονίτου. Αρκετοί μοναχοί ασκητούν σε ερημητήρια και σπηλιές, όπου προσεύχονται διαρκώς αυτόβουλα στερημένοι από τα υλικά αγαθά. Ονομαστά ασκητάρια είναι τα Καρούλια, σπηλιές κρεμασμένες στους νότιους θαλασσοδαρμένους βράχους του Άθω όπου κατοικούν οι πιο αυστηροί ασκητές του ιερού βουνού.

Η χερσόνησος του Άθω αποτελεί ξεχωριστή μοναστική πολιτεία με μεγάλο αριθμό μοναστηριών κτισμένη στα Βυζαντινά χρόνια. Σύμφωνα με ένα μύθο το Άγιο Όρος είναι ο ογκόλιθος που πέταξε θυμωμένος ο γίγαντας Άθως εναντίον του Ποσειδώνα. Μία αγιορείτικη παράδοση αναφέρει πως καθώς η Παναγία ταξίδευε με τον Ευαγγελιστή Ιωάννη στο Βόρειο Αιγαίο, μία δυνατή τρικυμία τους έριξε στις ακτές του Άθω. Η Παναγία, εντυπωσιασμένη από τη φυσική ομορφιά του, ζήτησε από τον Υιό και Κύριό της να της χαρίσει την περιοχή. Στη θέση όπου επιβίβαστηκε η Παναγία κτίστηκε η Μονή των Ιβήρων και από τότε η χερσόνησος λέγεται και Περιβόλι της Παναγίας.

Την ονομασία Άγιο Όρος την συναντάμε τον 11ο αιώνα σε έγγραφο του βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου. Οι πρώτοι μοναχοί έφτασαν εδώ πριν από τον 9ο αιώνα και ζούσαν σε ασκητικές καλύβες ή απομονωμένες σπηλιές. Το 963 ιδρύθηκε η μονή Μεγίστης Λαύρας και μέχρι τα τέλη του 11ου αιώνα ο αριθμός των μοναστηριών είχε αυξηθεί σημαντικά. Το 12ο αιώνα ιδρύθηκαν μοναστήρια από μοναχούς ξένων Εθνικοτήτων: Ρώσους, Ίβηρες και Σέρβους. Την περίοδο της ακμής του, περίπου το 14ο αιώνα, υπολογίζεται πως στο Άγιο Όρος κατοικούσαν περισσότεροι από 50.000 μοναχοί.

Σήμερα οι μοναχοί δεν ξεπερνούν τους 2000 κι ανάμεσά τους υπάρχουν αρκετοί Ρώσοι, Βούλγαροι, Σέρβοι και Ρουμάνοι. Οι εκκλησίες του Αγίου Όρους έχουν υπέροχες τοιχογραφίες ζωγραφισμένες από σπουδαίους αγιογράφους, όπως ο Μανουήλ Πανσέληνος και ο Θεοφάνης Κρητικός. Σπουδαίοι και πολύτιμοι είναι οι θησαυροί και τα κειμήλια των μοναστηριών, με εικόνες, σπάνια χειρόγραφα και ιερές λειψανοθήκες, τα οποία ανακαλύπτει κανείς μετά από ώρες πεζοπορίας από τη μια μονή στην άλλη. Ωστόσο, η ομορφιά της φύσης αλλά και των ίδιων των θησαυρών που φυλάσσονται στα υπόγεια των μονών αξίζουν κάθε ταλαιπωρία.

Το Άγιο Όρος διοικείται από την Ιερή Κοινότητα με έδρα τις Καρυές οι οποίες από το 10 αιώνα αποτελούν την πρωτεύουσα, όπου συνεδριάζουν οι εκπρόσωποι των μοναστηριών και ρυθμίζουν τα εσωτερικά διοικητικά θέματα. Η πολιτική διοίκηση υπάγεται στο υπουργείο Εξωτερικών. Το σύστημα της διακυβέρνησης της μοναστικής πολιτείας στηρίζεται στα Επτά Τυπικά και ειδικότερα στον Καταστατικό Χάρτη που επικυρώθηκε από το ελληνικό κράτος το 1926.

Στη μοναστική πολιτεία ισχύει το «άβατο», δηλαδή απαγορεύεται η είσοδος γυναικών στα όρια της επικράτειάς της, ακόμη και να πλησιάσει σε απόσταση μικρότερη από τα 500 μέτρα από την ακτή. Η απαγόρευση αυτή επεκτείνεται επίσης σε όλα τα θηλυκά ζώα, καθώς και στους ανηλίκους, εκτός αν συνοδεύονται από τον πατέρα ή άλλον ενήλικα που έχει μαζί του υπεύθυνη δήλωση έγκρισης, υπογεγραμμένη από τους δύο γονείς και θεωρημένη από την Αστυνομία. Η παράβαση του «αβάτου» τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι δύο ετών.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την είσοδο των επισκεπτών στο Άγιο Όρος είναι η κράτηση θέσεως μέσω τηλεφωνικής επικοινωνίας με το Γραφείο Προσκυνητών της Ιεράς Επιστοπίας, που βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη, ή στην Ουρανούπολη Χαλκιδικής. Οι προσκυνητές δεν πρέπει να φτάνουν στην Ουρανούπολη χωρίς προηγουμένως να έχουν κρατήσει θέση, γιατί αφού συμπληρωθεί ο αριθμός των 120 προσκυνητών που επιτρέπεται να εισέλθουν κάθε ημέρα στο Άγιο Όρος, δεν εξυπηρετείται κανένας παραπάνω.

Η διαμονή στα Μοναστήρια του Αγίου Όρους είναι δωρεάν. Η διάρκεια παραμονής είναι τέσσερις ημέρες. Για τους Έλληνες που θέλουν να μείνουν στις μονές χρειάζεται μόνο η Αστυνομική τους ταυτότητα για την έκδοση διαμονητηρίου από τις Καρυές, που τους παραχωρεί τη δυνατότητα να παραμένουν στα Μοναστήρια. Οι Αλλοδαποί χρειάζονται ειδική άδεια από το Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνση Εκκλησιαστικών Υποθέσεων στην Αθήνα ή από το Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης στη Θεσσαλονίκη.

Οι φιλοξενούμενοι ακολουθούν τον τρόπο ζωής και τη διατροφή των μοναχών. Οι γυναίκες δεν επιτρέπεται να μπουν στο χώρο του Αγίου Όρους, απαγορεύεται δε επίσης κάθε θηλυκή παρουσία. Οι προσκυνητές πρέπει να ντύνονται και να συμπεριφέρονται ευπρεπώς.

Οι προσκυνητές που επιθυμούν να παρευρεθούν σε κάποια Αγιορείτικη πανήγυρη πρέπει να λάβουν υπόψη τους ότι το Άγιο Όρος ακολουθεί το Ιουλιανό (παλαιό) ημερολόγιο. Επίσης τον χρόνο δεν τον μετρούν από τα μεσάνυχτα όπως συμβαίνει παντού αλλά από τη δύση του ηλίου. Στη μονή των Ιβήρων μετρούν το χρόνο από την ανατολή του Ηλίου.

Η αυτόνομη μοναστική πολιτεία του Αγίου Όρους συντηρείται από κρατική επιχορήγηση, από εισοδήματα ακινήτων και γαιών που έχει σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, από την εκμετάλλευση του μεγάλου δασικού πλούτου της περιοχής, από γεωργικά προϊόντα, που παράγουν οι ίδιοι οι μοναχοί (ξηρούς καρπούς, λάδι ελιές, κρασί κ.α.) καθώς και από την κατασκευή χειροτεχνημάτων (ξυλογλυπτικής, βιβλιοδεσίας, αγιογραφίας).

Ο προσκυνηματικός τουρισμός στο Άγιο Όρος βρίσκεται στο απόγειό του. Σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του έτους υπάρχει πληρότητα, όσον αφορά τον ανώτατο αριθμό ατόμων που επιτρέπεται να εισέρχονται κάθε μέρα στο Άγιο Όρος (120 άτομα).

Συνεπώς η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στη χώρα μας πρέπει να στραφεί σε άλλες περιοχές προσκυνηματικού ενδιαφέροντος. Όσον αφορά τον εξωτερικό τουρισμό, μία επίσκεψη στο Άγιο Όρος θα μπορούσε να αποτελεί μόνο ένα τμήμα του ταξιδιού και οι υπόλοιπες ημέρες να καλύπτονται σε προσκυνηματικούς προορισμούς που βρίσκονται σε πρώιμα στάδια ανάπτυξης. (www.gnto.gr)

4.2.2 Τα Άγια Μετέωρα

Τα Μετέωρα αποτελούν ομάδα βράχων στο βορειοδυτικό άκρο της Θεσσαλικής πεδιάδας, σε απόσταση 9 περίπου χιλιομέτρων βόρεια της Καλαμπάκας. Δίνουν την εντύπωση κάστρων που δεσπόζουν στην αρχή της ευρείας κοιλάδας του Πηνηιού, στην κορυφή των οποίων κυριαρχούν από τον 14^ο αιώνα κατά θαυμαστό τρόπο τα περίφημα βυζαντινά μοναστήρια της ομώνυμης μοναστικής κοινωνίας. Το υψόμετρο των γεωμορφών αυτών υπερβαίνει τα 300 μέτρα και οι κλίσεις των πρανών τους είναι πολύ απότομες. Αποτελούν μοναδικό φαινόμενο και η ερμηνεία της γένεσής και εξέλιξής τους απασχολεί ακόμη τους ερευνητές.

Τα Άγια Μετέωρα, αποτελούν μέχρι σήμερα το μεγαλύτερο και σημαντικότερο, μετά το Άγιο Όρος, μοναστικό συγκρότημα του ελλαδικού χώρου. Είναι άγνωστο πότε ακριβώς κατοικήθηκαν τα Μετέωρα από Μοναχούς και αναχωρητές. Τα πρώτα ίχνη της ιστορίας τους χάνονται μέσα στην αχλύ του χρόνου, των θρύλων και των παραδόσεων αφού τα κείμενα τα οποία αναφέρονται σ' αυτά χρονολογούνται σε μία εποχή κατά την οποία ο μοναστηριακός βίος πάνω στους απότομους βράχους είχε ήδη πλήρως οργανωθεί (www.gnto.gr)

4.2.3. Τήνος

Τον 19^ο αιώνα η Τήνος έγινε τόπος πανελληνίου και πανορθόδοξου προσκυνήματος. Η ανεύρεση της εικόνας της Ευαγγελίστριας στις 30 Ιανουαρίου 1823 και η ανέγερση του φερώνυμου ναού με χρηματικές εισφορές και εθελοντική εργασία των κατοίκων συνδέεται με τη νεότερη ιστορία του νησιού. Από τότε η Τήνος έγινε κατεξοχήν τόπος προσκυνήματος και οι πιστοί, στην πλειονότητά τους καταφεύγουν στην Τήνο για να ζητήσουν χάρη ή για να εκπληρώσουν κάποιο τάμα στην Παναγία. Ο τρόπος προσέγγισης της Εκκλησίας μάλιστα διατηρεί για πολλούς το παλαιό τυπικό του προσκυνήματος (περπάτημα με τα γόνατα και μετάνοιες). (www.alternativegreece.com)

4.2.4. Πάτμος

Η Χώρα στο νησί της Πάτμου είναι ένας από τους λίγους οικισμούς στην Ελλάδα που έχουν μία αδιάκοπη εξέλιξη από τον 12ο αιώνα. Υπάρχουν πολύ λίγες άλλες περιοχές σε ολόκληρο τον κόσμο όπου οι θρησκευτικές τελετές, οι οποίες χρονολογούνται από τους πρώτους Χριστιανικούς χρόνους πραγματοποιούνται ακόμη αναλλοίωτες.

Το Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και το Σπήλαιο της Αποκάλυψης στη νήσο Πάτμο, μαζί με τον μεσαιωνικό οικισμό της Χώρας, συνθέτουν ένα εξαιρετικό παράδειγμα του παραδοσιακού Ελληνορθόδοξου προσκυνηματικού κέντρου μέγιστου αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος.

Το Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και το Σπήλαιο της Αποκάλυψης τιμούν τη μνήμη της περιοχής όπου ο «αγαπημένος μαθητής του Ιησού» συνέθεσε δύο από τα πιο ιερά έργα της Χριστιανοσύνης, το Ευαγγέλιό του και την Αποκάλυψη κατά το τέλος του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα. (whc.unesco.org)

4.3 Θρησκευτικοί χρόνοι

Το ελληνικό πανηγύρι

Είναι η λαϊκή και καθιερωμένη εκφορά της αρχαίας λέξης πανήγυρις, η οποία είχε κατά κύριο λόγο θρησκευτική και λατρευτική σημασία, δηλώνοντας λαϊκές συνάξεις σε χώρους, όπου γιορτάζει κάποιος άγιος και η φερώνυμη εκκλησία (ή πολύ συχνά, δεδομένου ότι πολλά πανηγύρια γίνονται στις 15 Αυγούστου, η ίδια η Παναγία). Ο λόγιος τύπος πανήγυρις, που ίσχυσε με τη σημασία αυτή στην αρχαιότητα, (συνδεδεμένος βέβαια με το αρχαιοελληνικό πάνθεο) και στους βυζαντινούς χρόνους, ισχύει και σήμερα, τουλάχιστον στην εκκλησιαστική γλώσσα.

Όπως ήταν επόμενο η συγκέντρωση πλήθους πιστών (κάποτε χιλιάδων) στους τόπους αυτούς απέκτησε (ήδη από την αρχαιότητα) και οικονομικό ενδιαφέρον, ώστε η καταρχήν «θρησκευτική πανήγυρη» να γίνει και «εμποροπανήγυρη» και, ακόμη, να εξελιχθεί σε ευκαιρία ψυχαγωγίας του κοινού: εκτός από τους περιοδεύοντες μικρεμπόρους, οι οποίοι στήνουν τους πάγκους τους, πηγαίνουν στα γύρω κέντρα «συγκροτήματα», τα οποία πλαισιώνουν τον εορτασμό ή και την μεταβάλλουν σε μία κοσμική (δηλαδή εκκοσμικευμένη, αποκλίνουσα από τον αρχικό του θρησκευτικό - λατρευτικό προορισμό) διασκέδαση. Σήμερα συνηθισμένη είναι η παρουσία λούνα παρκ.

4.4 Δυνατότητες ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μία αλλαγή της στάσης της Εκκλησίας της Ελλάδας προς τον θρησκευτικό τουρισμό και τον τουρισμό εν γένει. Η Εκκλησία στρέφει το βλέμμα της προς τον τουρισμό, με αποτέλεσμα να εξελίσσεται σε έναν εκ των μεγαλοεπενδυτών του κλάδου. «Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι σε μία περίοδο επενδυτικής ανομβρίας στην τουριστική βιομηχανία της χώρας, μητροπόλεις και μονές δρομολογούν επενδύσεις δεκάδων εκατομμυρίων ευρώ με κεντρικό σημείο αναφοράς τα ξενοδοχεία, αλλά και τον κλάδο του τουριστικού real estate» (Ντιγγριντάκης 2004: 11). Πολλές μητροπόλεις της χώρας, όντας θεματοφύλακες μεγάλων τίτλων γης - αναζητώντας τρόπο μεγέθυνσης των εσόδων τους επαυξάνοντας το κοινωφελές τους έργο - επιδιώκουν την αξιοποίηση των εκτάσεών τους μέσω του τουρισμού. Οι ενέργειες αυτές των μητροπόλεων έχουν ως στόχο την ανάπτυξη του προσκυνηματικού - θρησκευτικού τουρισμού, αλλά και τον συνδυασμό της ειδικής αυτής μορφής με άλλες μορφές τουρισμού, όπως είναι ο οικοτουρισμός, ο

περιηγητικός, ο πολιτιστικός, ο αθλητικός τουρισμός, ή ο τουρισμός σε θύλακες και ο συνεδριακός τουρισμός.

Επισημαίνεται ότι ορισμένα από τα εν λόγω έργα αφορούν τη μετατροπή παραδοσιακών κτιρίων και παλαιών μονών σε ξενώνες και κέντρα προσέλκυσης επισκεπτών - τουριστών με προσκυνηματικό ενδιαφέρον, ενώ άλλα περιλαμβάνουν την κατασκευή ξενοδοχείων, συνεδριακών κέντρων και γηπέδων γκολφ. Στην Κρήτη για παράδειγμα τρεις μονές έχουν ήδη επιλέξει τις παραπάνω επενδυτικές λύσεις. Πρόκειται για τη μονή Τοπλού στο νομό Λασιθίου και τις μονές Αγίας Τριάδας και Καλυβίων στο νομό Χανίων. Η μονή της Αγίας Τριάδας στο Ακρωτήρι Χανίων, επιδιώκει την παραχώρηση έκτασης σε ιδιώτες επενδυτές, τη δημιουργία γηπέδου γκολφ διεθνών προδιαγραφών, καθώς και την αξιοποίηση εγκαταλελειμμένου κτιρίου σε τουριστικό ξενώνα. Η ίδια μονή έχει προχωρήσει σε εκτενές πρόγραμμα αγροτουρισμού, ενώ μελετά τη μετατροπή κτιρίου, στο οποίο στεγαζόταν παλαιά θεολογική σχολή σε μίνι συνεδριακό κέντρο (Ντιγριντάκης 2004 :11).

Υστερα από δέκα και πλέον χρόνια προβλημάτων, γραφειοκρατικών διεκυστίδων, δικαστικών εμπλοκών και επεισοδιακών εξελίξεων, έλαβε την τελική έγκριση καταλληλότητας από τον ΕΟΤ η υπόθεση της τουριστικής επένδυσης σε έκταση 25.000 στρεμμάτων στην περιοχή Κάβο Σίδερο της Σητείας Κρήτης. Πρόκειται για τα πιο μεγαλεπήβολα επενδυτικά σχέδια τουριστικής ανάπτυξης που εκπονήθηκαν ποτέ για την Ελλάδα, συνολικού προϋπολογισμού ύψους 822 εκατομμυρίων ευρώ. Το πρόγραμμα αφορά την ήπια αξιοποίηση της έκτασης, η οποία ανήκει στη μονή Τοπλού και την οποία διαχειρίζεται το Ίδρυμα Παναγίας Ακρωτηριανής. Στόχος είναι η δημιουργία ενός τεράστιου πόλου προσέλκυσης τουρισμού ποιότητας, καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, συνολικής δυναμικότητας 7000 κλινών καταμερισμένων σε ξενοδοχεία υψηλών κατηγοριών, παραδοσιακά καταλύματα, επαύλεις και «οικισμούς». Μεταξύ αυτών προβλέπεται η δημιουργία θέρετρου υπερπολυτελείας, η δημιουργία δύο γηπέδων γκολφ, μαρίνας 150 θέσεων, αθλητικών εγκαταστάσεων, συνεδριακού κέντρου, κέντρου θεάτρου και τέχνης και εμπορικών καταστημάτων.

Η Μητρόπολη Αιγιαλείας πραγματοποιεί επένδυση ύψους 7,4 εκατομμυρίων ευρώ, επιχειρηματικό πλάνο που περιλαμβάνει την κατασκευή συνεδριακού κέντρου (500 θέσεων) και ξενοδοχείου 4 αστέρων 280 κλινών.

Στο Νομό Χαλκιδικής, έκταση μονής του Αγίου Όρους έχει εκμισθώσει στην περιοχή Παλιουρίου ξενοδοχειακός όμιλος.

Η Μητρόπολη Δημητριάδος προχωρά στην τουριστική εκμετάλλευση έκτασης 2500 στρεμμάτων στις Νηές Πηλίου. Το έργο αυτό αφορά την ανέγερση ξενοδοχείου αλλά και τη δημιουργία πληθώρας παραθεριστικών κατοικιών.

Για τη χρηματοδότηση των έργων που αναφέρθηκαν εγκρίθηκαν πιστώσεις ύψους 1.950.000 ευρώ από το πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 2003, για επιχειρηματικά σχέδια συνολικού προϋπολογισμού 4.600.000 ευρώ. Συγκεκριμένα τα έργα και οι εγκεκριμένες πιστώσεις αφορούν:

-Τη μετατροπή της Μονής Παναγίας Πορετσού της μητρόπολης Ηλείας σε ξενώνα προσκυνηματικού τουρισμού. Ο προϋπολογισμός είναι 1.200.000 ευρώ και η εγκεκριμένη πίστωση 500.000 ευρώ.

-Τη μετατροπή παραδοσιακών κτιρίων κατασκηνώσεων σε κέντρο προσκυνηματικού τουρισμού και τη βελτίωση του υπάρχοντος συνεδριακού κέντρου

Αγ. Γεωργίου Ελικώνος της Μητρόπολης Θηβών και Λειβαδιάς (προϋπολογισμός έργου 800.000 ευρώ και πιστώσεις 300.000 ευρώ).

-Τη μετατροπή της παλαιάς μονής Αγίου Γεωργίου Γκρεμών της Μητρόπολης Ζακύνθου σε ξενώνα προσκυνηματικού τουρισμού (προϋπολογισμός έργου 640.000 ευρώ και πιστώσεις 300.000 ευρώ)

-Τη μετατροπή της παλαιάς μονής Ξενιάς σε ξενώνα προσκυνηματικού τουρισμού (προϋπολογισμός έργου 1.060.000 ευρώ και πιστώσεις 500.000 ευρώ)

-Τη μετατροπή για δημιουργία υπηρεσιών ενημέρωσης των προσκυνητών και ανάδειξη των φυσικών οικοσυστημάτων της Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας (προϋπολογισμός 900.000 ευρώ και πίστωση 350.000 ευρώ) (Θεσσαλία, 16-10-2003 «Στο Πρόγραμμα θρησκευτικού Τουρισμού επενδύει η Μητρόπολη Δημητριάδος, σελ. 24).

Μία άλλη προοπτική ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα αναδύεται μέσα από τις πιλοτικές δράσεις για εναλλακτικές μορφές τουρισμού στα μικρά νησιά και τον αγροτικό χώρο. Το Υπουργείο Γεωργίας ήδη προωθεί πιλοτικές δράσεις μέσω του Γ' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης και ενισχύει την ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών τουρισμού. Ειδικότερα μέσω του προγράμματος LEADER+ και των Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων Ανάπτυξης Αγροτικού Χώρου (Ο.Π.Α.Α.Χ.) τα οποία εφαρμόζονται σε ορεινές, μειονεκτικές και νησιωτικές περιοχές, γίνεται μία σημαντική προσπάθεια συνολικής και ολοκληρωμένης αναβάθμισης της Ελληνικής Υπαίθρου. Από τα 80 συνολικά προγράμματα LEADER+ και Ο.Π.Α.Α.Χ. τα 17 αναφέρονται σε νησιωτικές περιοχές.

Οι κυριότερες ενέργειες που ενισχύονται είναι:

-Η προώθηση και η ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών τουρισμού, όπως; πολιτιστικός, αθλητικός, ορειβατικός, θρησκευτικός, φυσιολατρικός, οικολογικός, περιηγητικός.

-Η ενίσχυση μικρών έργων υποδομής για τουριστική αξιοποίηση κτισμάτων και χώρων σε παραδοσιακούς αγροτικούς οικισμούς τουριστικού ενδιαφέροντος, που ενισχύουν τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς.

-Οι ενέργειες διασύνδεσης, προβολής και προώθησης των προϊόντων, που συνδέονται με τις εναλλακτικές μορφές τουρισμού.

Η υλοποίηση προγραμμάτων έχει ξεκινήσει μέσα από τη στενή συνεργασία του Υπουργείου Γεωργίας με τις Τοπικές Δομές Στήριξης και τις Τοπικές Αναπτυξιακές Εταιρείες.

Ο θρησκευτικός τουρισμός είναι ένα αναπόσπαστο τμήμα τόσο του αρχαίου όσο και του σύγχρονου πολιτισμού - από το μακρινό παρελθόν έως σήμερα - που ο θρησκευτικός τουρισμός γίνεται συχνά έρεισμα του κοσμικού τουρισμού. Αυτό που προβάλλουν οι υπεύθυνοι διαχείρισης των χώρων θρησκευτικής λατρείας στην Ελλάδα είναι κατά κύριο λόγο τα κτίσματα και όχι η καθαυτή θρησκευτική εμπειρία. Η προώθηση δηλαδή του προσκυνηματικού - θρησκευτικού τουρισμού στις μέρες μας γίνεται με μία ευδιάκριτη έμφαση στην ιστορική, καλλιτεχνική και αρχιτεκτονική άποψη και αξία των παραδοσιακών θρησκευτικών χώρων, η οποία αναπόφευκτα επισκιάζει την αληθινή σημασία της προσκυνηματικής εμπειρίας που επιζητά ο πιστός. Ο θρησκευτικός τουρισμός εμπεριέχει όμως και ένα πνευματικό νόημα, το οποίο οφείλεται να γίνεται σεβαστό. Ο προσκυνηματικός τουρισμός γίνεται πραγματικότητα,

όταν οι πιστοί συμμετέχουν με μία έντονη πεποίθηση και ευλάβεια, όταν ο λόγος του ταξιδιού δεν είναι απλά το τουριστικό ενδιαφέρον, αλλά μία αποστολή πίστης.

Δεν είναι λανθασμένη η προώθηση των θρησκευτικών χώρων για το ιστορικό, καλλιτεχνικό και αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν. Αλλά θα έπρεπε να αναγνωρίζεται η ανάγκη να αναβαθμιστεί το ενδιαφέρον για χώρους που έχουν μία ισχυρή παράδοση για θαύματα και θεραπεία από ασθένειες. Δεν έχει σημασία αν πρόκειται για ένα ναό ανακαινισμένο με ελκυστική εμφάνιση ή για ένα παλαιό σκοτεινό και ίσως μελαγχολικό ξωκλήσι στο οποίο δεν έχει γίνει καμία επέμβαση για αιώνες. Η σημασία του θρησκευτικού τουρισμού πρέπει να έγκειται στο σεβασμό για το παρελθόν που γίνεται από σήμερα.

Ο τουρισμός αντιμετωπίζεται ως μία ελπιδοφόρα πηγή εσόδων για τη διατήρηση και ανακαίνιση ναών και θρησκευτικών μνημείων. Αλλά πρέπει να κατευθυνθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην καταστραφεί η θρησκευτική ατμόσφαιρα και οι θρησκευτικές πρακτικές που επιζητά ο πιστός στους χώρους αυτούς, ούτε από τους ίδιους τους τουρίστες, ούτε από την εμπορευματοποίηση. Ο «θόρυβος» που μπορεί να δημιουργήσει η ταυτόχρονη παρουσία πολλών τουριστών σε ένα ναό μπορεί να αποτελέσει ένα σημαντικό πρόβλημα (Digance, 2003: 5)

Η παρουσία πάντως των τουριστών σε μοναστήρια και ναούς παρέχει την ευκαιρία για τη γέννηση μίας πνευματικής εμπειρίας. Για να αναλυθεί αυτό το επιχείρημα πρέπει να αναφερθεί ότι κάθε άτομο είναι ένας δυνητικός προσκυνητής

και έγκειται στην Εκκλησία να τον οδηγήσει στην πνευματική διάσταση της εμπειρίας της επίσκεψης ενός ναού (Digance, 2003: 5)

4.4.1 Δυνατότητες ανάπτυξης του ελληνικού θρησκευτικού τουρισμού διεθνώς

Σχετικά με την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα, πρέπει να επισημανθεί ότι στη χώρα μας η συντριπτική πλειονότητα των τουριστών που επιλέγουν ένα προορισμό, ωθούμενοι από κίνητρα θρησκευτικά, είναι Έλληνες. Αυτό εξηγείται, από το γεγονός ότι οι Έλληνες είναι χριστιανοί ορθόδοξοι και οι τόποι προσκυνήματος στον ελλαδικό χώρο είναι ιεροί τόποι της ορθοδοξίας. Η πλειονότητα των χριστιανών στην Ευρώπη και σε ολόκληρο τον κόσμο είναι καθολικοί. Η πραγματικότητα αυτή μειώνει αρκετά τη δυνατότητα προσέλκυσης τουριστών με θρησκευτικά κίνητρα από το εξωτερικό (εξωτερικός θρησκευτικός τουρισμός). Παρόλα αυτά είναι σημαντικός ο αριθμός των ξένων τουριστών που επισκέπτονται κάθε χρόνο το Άγιο Όρος και τα Μετέωρα. Από την άλλη βέβαια υπάρχουν και στην Ελλάδα καθολικοί ναοί και μοναστήρια, λόγω της ύπαρξης μικρού ποσοστού ελλήνων πολιτών που είναι χριστιανοί καθολικοί.

Προκειμένου να αναπτυχθεί όμως ο θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα, πρέπει καταρχήν να γίνει γνωστή η ύπαρξη των καθολικών ναών και μοναστηριών στους ενδιαφερόμενους στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ προκειμένου αυτά να μπορέσουν να μετατραπούν σε προσκυνηματικά κέντρα που θα προσελκύουν τους καθολικούς να τα επισκεφτούν. Επειδή μία επίσκεψη καθολικών προσκυνητών στην Ελλάδα δεν είναι εύκολο να προτιμηθεί, λόγω της πληθώρας των προσκυνηματικών τόπων στην κεντρική και δυτική Ευρώπη θα μπορούσε να γίνει ευκολότερα εφικτή, αν συνδυαζόταν με ένα ταξίδι στη χώρα μας και για την ικανοποίηση άλλων κινήτρων και ενδιαφερόντων (διακοπές, πολιτιστικός τουρισμός).

Μία άλλη πρόταση είναι η δημιουργία ταξιδιών - πακέτων με προορισμό τις περιοχές από τις οποίες πέρασε ο Απόστολος Παύλος στην Ελλάδα, ο οποίος τυγχάνει ιδιαίτερης θρησκευτικής αποδοχής και λατρείας στους καθολικούς. Ξεκινώντας από την Τροία ο Απόστολος Παύλος ακολούθησε με τη σειρά τις ακόλουθες περιοχές: Σαμοθράκη, Νεάπολη, Καβάλα, Φίλιπποι, Αμφίπολη, Απολλωνία, Θεσσαλονίκη, Βέροια, Αθήνα, Κόρινθος, Κεφαλλονιά, Ρόδο, Πάτμο, Καλαμπάκα, Δελφούς, Ηράκλειο και Ιεράπολη. Στις περιοχές αυτές μετά τη διδασκαλία του Αποστόλου Παύλου κτίστηκαν ναοί, που σήμερα θεωρούνται μνημεία του Χριστιανισμού με ιδιαίτερη ιστορική αξία. Οι περιοχές αυτές επίσης διαθέτουν πληθώρα αξιοθέατων, θρησκευτικών και κοσμικών. Μία περιήγηση «στα βήματα» του Αποστόλου Παύλου στην Ελλάδα, θα μπορούσε να ικανοποιήσει τις θρησκευτικές ανάγκες των τουριστών από το εξωτερικό και να συνδυαστεί και με άλλες μορφές τουρισμού (αστικός τουρισμός: Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Ηράκλειο, πολιτιστικός: Δελφοί, τουρισμός διακοπών: Σαμοθράκη, Κεφαλλονιά, Ρόδος, Πάτμος, αθλητικός και περιηγητικός). Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι για τη συγκεκριμένη περιήγηση διοργανώνονται και κρουαζιέρες με σκοπό το προσκύνημα στα βήματα του Αποστόλου Παύλου. Συγκεκριμένα μία εταιρεία διαθέτει δύο πλοία (www.cruiseclub.gr) για το σκοπό αυτό, τονίζοντας ότι το προσκύνημα αυτό είναι προσιτό σε κάθε χριστιανό που επιθυμεί να νοιώσει μία μοναδική και εμπνευσμένη χριστιανική εμπειρία (Μοίρα 2003: 99)

Τέλος δεν πρέπει να θεωρείται ασήμαντο το ποσοστό των ορθοδόξων χριστιανών που κατοικούν σε άλλες χώρες, οι οποίοι δυνητικά θα μπορούσαν να επιλέξουν ως τόπο προορισμού του ταξιδιού τους την Ελλάδα για ικανοποίηση μεταξύ άλλων και των θρησκευτικών τους κινήτρων. Η Ορθόδοξη Εκκλησία καταμετρά 225 εκατομμύρια πιστών σε όλο τον κόσμο και βρίσκεται στην τρίτη θέση μετά την Καθολική Εκκλησία (με 1.050.000.000 πιστούς) και το Ισλάμ (με 900.000.000 πιστούς). Η πλειονότητα των ορθοδόξων ανήκει στην Ρωσική Ορθόδοξη εκκλησία. Εκτός από τους Έλληνες ορθόδοξοι λαοί είναι οι Βούλγαροι, οι Σέρβοι, πολλοί από τους κατοίκους των υπολοίπων ανατολικών χωρών, ένα ποσοστό Αμερικανών (κυρίως μετανάστες από την Ευρώπη), η πλειονότητα των Αιθιόπων καθώς και μικρότερες ομάδες σε πολλά κράτη του κόσμου (www.adherents.com). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, ότι η είσοδος πολλών από αυτές τις ανατολικές χώρες στην Ευρωπαϊκή Ένωση θα διευκολύνει την πρόσβαση τουριστών με θρησκευτικά κίνητρα στην Ελλάδα.

Συζητώντας τις προοπτικές ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού προς την Ελλάδα, δεν πρέπει να θεωρείται αμελητέος ο αριθμός της ελληνικής ομογένειας που θα μπορούσε να προσελκυστεί για να πραγματοποιήσει ταξίδια με θρησκευτικό σκοπό, αποκλειστικά ή σε συνδυασμό με άλλες μορφές τουρισμού στην Ελλάδα. Το 2003 περισσότεροι από 7 εκατομμύρια Έλληνες σε περίπου 140 χώρες της υψηλίου διαβιούσαν έξω από τα σύνορα της Ελλάδας. Ορισμένες βέβαια μελέτες και καταγραφές των ενασχολούμενων με το θέμα ιστορικών, τοποθετούν το πληθυσμιακό αυτό όριο σε πολύ υψηλότερο όριο, αναφέροντας ότι εκτός συνόρων διαβιούν 17 με 20 εκατομμύρια Έλληνες. Στην προκειμένη όμως περίπτωση γίνεται αναφορά στο πληθυσμιακό μέγεθος της ελληνικής διασποράς, όπως αυτό καταγράφεται από τους επίσημους φορείς των χωρών υποδοχής και από τα θεσμικά κέντρα της οργανωμένης Ομογένειας, δηλαδή τις Κοινότητες, τις Ομοσπονδίες και τις άλλες οργανώσεις (εθνικοτοπικές, επαγγελματικές κλπ). Από την άλλη πλευρά δεν πρέπει να αγνοήσουμε το γεγονός ότι πολλοί Έλληνες ομογενείς δεν εγγράφονται στις οργανωμένες κοινότητες. Με βάση τα στοιχεία των

χωρών υποδοχής στην από δεκαετίας καταγραφή των προξενικών αρχών της χώρας μας, και χωρίς να συμπεριλαμβάνονται οι Έλληνες φοιτητές του εξωτερικού, εμφανίζονται κατά προσέγγιση τα εξής αριθμητικά μεγέθη της ελληνικής διασποράς κατά ήπειρο: Στην Αμερική 3.700.000 (με 3.500.000 στη Βόρεια Αμερική και 100.000 στην Κεντρική και Νότια Αμερική), στην Αφρική 200.000, στην Ασία 50.000, στην Ευρώπη 1.600.000 (με 1.000.000 στην Ανατολική Ευρώπη και 600.000 στη Δυτική Ευρώπη) στην Ωκεανία 800.000 (με τη σχεδόν απόλυτη πλειοψηφία στην Αυστραλία και έναν αριθμό περί τους 5000 στη Νέα Ζηλανδία).

Δεν πρέπει να αγνοήσουμε το ρόλο της ορθόδοξης θρησκείας, που κάνει στενότερους τους δεσμούς των ομογενών με την Ελλάδα. Τα αριθμητικά στοιχεία του απόδημου Ελληνισμού (μία ακόμη Ελλάδα εκτός συνόρων) και τα οικονομικά του μεγέθη σε αρκετές χώρες υποδοχής αποτελούν μία καθόλου ευκαταφρόνητη για τα δεδομένα της χώρας μας ευκαιρία για τον τουρισμό και τις εθνικές οικονομικές συνέπειες ανάπτυξής του, μέσω του θρησκευτικού τουρισμού, που ευνόητο είναι να απευθύνεται με ξεχωριστό τρόπο στον Έλληνα απόδημο. Απαιτείται όμως ο κατάλληλος σχεδιασμός τουριστικής πολιτικής για το συγκεκριμένο τμήμα της τουριστικής αγοράς. Η ελληνική τουριστική πολιτική έως σήμερα δεν κινήθηκε ιδιαίτερα μεθοδικά, ούτε οργανωμένα προς την κατεύθυνση αυτή. Ίσως αυτό συμβαίνει, διότι πρώτη προτεραιότητα της τουριστικής μας πολιτικής αποτελεί πάντα η παγκόσμια αγορά τουριστών, ή διότι ο Έλληνας μετανάστης που επισκέπτεται την πατρίδα του θεωρείται κατά κάποιο τρόπο «δεδομένος» επισκέπτης - τουρίστας, χωρίς βέβαια να απασχολεί η τακτικότητα ή η χρονική διάρκεια της επίσκεψης. Βάσει στοιχείων του Υπουργείου Εξωτερικών αλλά και του ΕΟΤ, οι Έλληνες της διασποράς επισκέπτονται τακτικά την Ελλάδα, αποτελούν δε περίπου το 20-30% του συνόλου της γενικής τουριστικής κίνησης στην Ελλάδα, ιδιαίτερα στις περιόδους των δύο μεγάλων θρησκευτικών εορτών (Χριστούγεννα και Πάσχα) και κατά το καλοκαίρι.

Επιπρόσθετα η επιθυμία των αποδήμων να ενημερωθούν για τα πολιτιστικά γεγονότα στην Ελλάδα και τους ιδιαίτερους τόπους καταγωγής τους, να επισκεφτούν μνημεία και μουσεία και να παρακολουθήσουν πολιτιστικές εκδηλώσεις στην πατρίδα τους είναι ανάλογη με τις αντίστοιχες τάσεις των ξένων τουριστών και μάλιστα αυτών άνω του μέσου επιπέδου, από πλευράς τουλάχιστον οικονομικής ωφέλειας για τη χώρα.

Είναι δυνατή επομένως η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα μέσα από τις κατάλληλες δράσεις, όπως προαναφέρθηκαν, καθώς και τη συντονισμένη προβολή και προώθησή τους στο εξωτερικό.

4.5 Διατύπωση προτάσεων πολιτικής για την ευρύτερη ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα

Ο τουρισμός έχει εξελιχθεί σε ένα όλο και πιο σύνθετο φαινόμενο με οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές, εκπαιδευτικές, επιστημονικές, οικολογικές και αισθητικές διαστάσεις. Η επιτυχία μίας ευεργετικής αλληλεπίδρασης των δυναμικά αντιθετικών προσδοκιών και φιλοδοξιών των επισκεπτών και των κατοίκων της κοινότητας που τους υποδέχεται, παρουσιάζει πολλές προκλήσεις και ευκαιρίες.

Ο τουρισμός πρέπει να παρέχει οφέλη στις κοινότητες υποδοχής, να τους προσφέρει σημαντικά κίνητρα και μέσα για να φροντίζουν και να διατηρούν την κληρονομιά και τις παραδόσεις τους. Είναι συνεπώς απαραίτητη η εμπλοκή και η συνεργασία των εκπροσώπων της τοπικής κοινότητας με τους αρμοδίους για τη φύλαξη

και διατήρηση της κληρονομιάς αυτής, με τους τουριστικούς πράκτορες, τους ιδιοκτήτες, με όσους διαμορφώνουν την πολιτική, αυτούς που εκπονούν εθνικά αναπτυξιακά σχέδια και αυτούς που διαχειρίζονται συγκεκριμένα θρησκευτικά μνημεία, προκειμένου να επιτευχθεί η βιωσιμότητα των τουριστικών δραστηριοτήτων και να εξασφαλιστεί η προστασία των πολιτιστικών πόρων για τις μέλλουσες γενιές. Ο τουρισμός έχει τη δυνατότητα να αδράξει τα οικονομικά δεδομένα της κληρονομιάς και να τα αξιοποιήσει για τη διατήρησή της, δημιουργώντας οικονομικούς πόρους, εκπαιδύοντας τους κατοίκους των κοινοτήτων και επηρεάζοντας τις σχετικές με αυτήν πολιτικές. Ο τουρισμός αποτελεί τον βασικό τομέα πολλών εθνικών και περιφερειακών οικονομιών και μπορεί να γίνει σημαντικός παράγοντας ανάπτυξης, όταν η διαχείρισή του είναι αποτελεσματική.

Οι ενέργειες που πρέπει να πραγματοποιηθούν για τη σωστή διαχείριση του τουρισμού σε περιοχές με σημαντικά θρησκευτικά μνημεία, που αποτελούν προϋπόθεση για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού, πρέπει να περιλαμβάνουν:

-Τη διευκόλυνση και την ενθάρρυνση των εμπλεκομένων στη διατήρηση και τη διαχείριση της ορθόδοξης παράδοσης και εκκλησιαστικής κληρονομιάς, ώστε να καταστήσουν τη σημασία της προσιτή στα μέλη της τοπικής κοινότητας και τους επισκέπτες.

-Τη διευκόλυνση και την ενθάρρυνση όσων μετέχουν σε τουριστικές δραστηριότητες, στο να προβάλλουν και να διαχειρίζονται το θρησκευτικό τουρισμό με τρόπο που να σέβεται και να προάγει τον πολιτισμό και τις ζωντανές παραδόσεις των τοπικών κοινοτήτων.

-Την ενίσχυση του διαλόγου, μεταξύ των εκπροσώπων της πλευράς της διαχείρισης και των παραγόντων της τουριστικής βιομηχανίας, σχετικά με τη σημασία και την εύθραυστη φύση των τόπων με θρησκευτική κληρονομιά, συμπεριλαμβανομένης και της ανάγκης επίτευξης ενός βιώσιμου μέλλοντος για τα στοιχεία αυτής.

-Την ενθάρρυνση των διαδικασιών αυτών με τη διατύπωση προγραμμάτων και πολιτικών, προκειμένου να αναπτυχθούν λεπτομερείς και μετρήσιμοι στόχοι και στρατηγικές που θα συνδέονται με την προβολή και την ερμηνεία των τόπων με θρησκευτικά μνημεία και δραστηριότητες.

Η θρησκευτική κληρονομιά αποτελεί έναν υλικό και πνευματικό πόρο, που παρέχει τη μαρτυρία της ιστορικής εξέλιξης. Η κληρονομιά αυτή καταλαμβάνει ένα σημαντικό ρόλο στη σύγχρονη ζωή και θα πρέπει να είναι φυσικά, είτε διανοητικά είτε συναισθηματικά προσπελάσιμη από το ευρύ κοινό. Τα προγράμματα για τη διατήρηση και την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, των υλικών στοιχείων της, της άυλης υπόστασής της και του ευρύτερου πλαισίου αυτών τους, θα πρέπει να παρέχουν στα μέλη των τοπικών κοινοτήτων αλλά και στον τουρίστα ίσες ευκαιρίες και πρόσφορους τρόπους, που θα καθιστούν δυνατή την κατανόηση και την αξιολόγηση της σημασίας της.

Για την ερμηνεία και προβολή της θρησκευτικής κληρονομιάς πρέπει να ενθαρρύνεται η υψηλού επιπέδου ενημέρωση του κοινού και η υποστήριξη για τη μακρόχρονη επιβίωση της κληρονομιάς αυτής. Θα πρέπει να γίνεται προβολή της σημασίας των θρησκευτικών τόπων και των θρησκευτικών πρακτικών και ιεροτελεστιών, συμπεριλαμβανομένης και της σημασίας που έχουν οι εμπειρίες του παρελθόντος και η σημερινή ιδιαιτερότητα κάθε περιοχής με θρησκευτικά μνημεία.

Η σχέση ανάμεσα στους θρησκευτικούς τόπους και τον τουρισμό είναι δυναμική και μπορεί να εμπεριέχει συγκρουόμενες αξίες. Οι τόποι σημαντικής θρησκευτικής κληρονομιάς έχουν μία εγγενή αξία για όλο τον κόσμο ως ουσιαστικό υπόβαθρο της θρησκευτικής και κοινωνικής εξέλιξης. Η συνεχής προστασία των τόπων με θρησκευτική κληρονομιά, της φυσικής και οικολογικής τους ακεραιότητας και του περιβαλλοντικού τους πλαισίου θα πρέπει να αποτελεί τη βασική συνιστώσα της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτιστικής και τουριστικής αναπτυξιακής στρατηγικής για τους τόπους αυτούς.

Η αλληλεπίδραση ανάμεσα στους πόρους της θρησκευτικής κληρονομιάς και του τουρισμού είναι δυναμική και συνεχώς μεταβαλλόμενη, δημιουργώντας, ταυτόχρονα, ευκαιρίες και προκλήσεις δυνητικά δε και συγκρούσεις. Τα τουριστικά σχέδια, οι δραστηριότητες και η ανάπτυξη του τουρισμού, ανταποκρινόμενα στις ανάγκες και τις προσδοκίες του τουρίστα, θα πρέπει να ελαχιστοποιούν τις δυσμενείς επιπτώσεις και να διασφαλίζουν μία θετική έκβαση για την θρησκευτική (εκκλησιαστική ή μοναστηριακή) κληρονομιά. Η εξασφάλιση της αυθεντικότητας των θρησκευτικών τόπων είναι σημαντική, γιατί αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο της ιδιαίτερης σημασίας τους, καθώς εκφράζεται στο φυσικό περιεχόμενο και στις άυλες παραδόσεις που επιβίωσαν από το παρελθόν. Πρέπει να προβάλλεται η σημασία της αυθεντικότητας των τόπων και των θρησκευτικών εμπειριών, προκειμένου να αυξηθεί η εκτίμηση και η κατανόηση αυτής της θρησκευτικής κληρονομιάς.

Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στις επιπτώσεις που μπορεί να προκαλέσει η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού επισκεπτών στα φυσικά χαρακτηριστικά, την ακεραιότητα, την οικολογία, τις οδικές προσπελάσεις προς το συγκεκριμένο τόπο και τα συστήματα μεταφορών.

Κάθε πρόγραμμα προβολής του θρησκευτικού τόπου για την προώθηση του τουρισμού πρέπει να παρέχει υψηλής ποιότητας πληροφόρηση, ώστε να μεγιστοποιείται η δυνατότητα να κατανοήσει ο επισκέπτης τόσο τη σημασία των χαρακτηριστικών των θρησκευτικών μνημείων, όσο και την ανάγκη για την προστασία τους. Ο σεβασμός της ιερότητας των πνευματικών χώρων, πνευματικών πράξεων και παραδόσεων, αποτελεί σημαντικό παράγοντα για τους διαχειριστές του τόπου, τους τουρίστες και όσους διαμορφώνουν τουριστική πολιτική, καθώς και για τους τουριστικούς πράκτορες. Οι επισκέπτες θα πρέπει να προτρέπονται να συμπεριφέρονται ως ευπρόσδεκτοι καλεσμένοι, σεβόμενοι πάντα τις αξίες και τον τρόπο ζωής της μοναστικής κοινότητας που τους φιλοξενεί, αποφεύγοντας τις πιθανές φθορές και να συμπεριφέρονται με υπευθυνότητα, έτσι ώστε να είναι ευπρόσδεκτοι κατά μία πιθανή επόμενη επίσκεψή τους.

4.6 Νέες τάσεις που θα επηρεάσουν στο άμεσο μέλλον την ελληνική αγορά θρησκευτικού τουρισμού

Ο τουρισμός είναι από τους ελάχιστους τομείς από πλευράς επιδόσεων που κατατάσσουν την Ελλάδα σε υψηλές θέσεις παγκόσμια. Παράλληλα ο τουρισμός για την Ελλάδα σημαίνει περισσότερο από το 10 % του ΑΕΠ, το 14 % της απασχόλησης

και το 40 % της κάλυψης του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών. Αν προσθέσουμε και την περιφερειακή διάσταση της τουριστικής ανάπτυξης, είναι εύκολα κατανοητή η μεγάλη σημασία του τουρισμού για την ελληνική κοινωνία και οικονομία. Οι νέες τάσεις που αναμένεται ότι θα επηρεάσουν στο άμεσο μάλλον την τουριστική αγορά είναι φυσικό να επιδράσουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού.

Με στόχο την άμβλυνση της εποχικότητας, τη βελτίωση των τουριστικών εσόδων, την ενδυνάμωση της θέσης της Ελλάδας στην παγκόσμια αγορά και τη βελτίωση της αναπτυξιακής δράσης του τουρισμού για την ελληνική οικονομία και κοινωνία απαιτείται στρατηγική. Η στρατηγική αυτή πρέπει να καλυφθεί αφενός από την πλευρά της προσφοράς (υποδομές, ανωδομές και επενδύσεις, με συντονισμό στο χωρικό και ποιοτικό προσανατολισμό τους), αφετέρου από την πλευρά της ζήτησης (νέες αγορές, νέα τμήματα της αγοράς, επικοινωνιακή στρατηγική). Η στρατηγική πρέπει να αναπτυχθεί με βασικό κριτήριο την επιστημονική και επιχειρηματική γνώση και μελέτη, και πρέπει να χαρακτηρίζεται ως ολοκληρωμένη με σαφή προοπτική, όραμα και στόχους για το μέλλον.

Οι κυριότερες τάσεις που αναμένεται ότι θα καθορίσουν την εξέλιξη του τουρισμού τα επόμενα χρόνια και θα επηρεάσουν αναλογικά και τον θρησκευτικό τουρισμό, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, είναι οι ακόλουθες:

α) Στην εποχή μας παρατηρείται μία καταναλωτική αφθονία, στο δυτικό τουλάχιστον κόσμο. Το πλαίσιο αυτό διευκολύνει την αναζήτηση ποιοτικού τρόπου ζωής και κάνει να μη φαίνεται ως δαπάνη πολυτελείας ένα ή περισσότερα ταξίδια (με θρησκευτικό περιεχόμενο για παράδειγμα) κατά τη διάρκεια του έτους.

β) Ο αριθμός των συνταξιούχων, που έχουν πολύ ελεύθερο χρόνο για ταξίδια αυξάνεται. Ειδικά σε ότι αφορά στο θρησκευτικό τουρισμό, σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία οι συμμετέχοντες σε θρησκευτικά ταξίδια στην Ελλάδα είναι συνήθως άτομα μεγάλης ηλικίας, κυρίως συνταξιούχοι, χωρίς ιδιαίτερες υποχρεώσεις.

γ) Ο χρόνος ανάπαυσης για τα νέα, δυναμικά και οικονομικά επιτυχημένα κοινωνικά στρώματα μειώνεται λόγω των αναγκών της επαγγελματικής ζωής. Αυτό σημαίνει ότι θα δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στα μικρής διάρκειας ταξίδια, τις σύντομες διακοπές και τις αποδράσεις του Σαββατοκύριακου, αντί των παρατεταμένων θερινών διακοπών του παρελθόντος. Ειδικά για το θρησκευτικό τουρισμό έχει παρατηρηθεί ότι η διάρκεια των προσκυνηματικών ταξιδιών είναι μικρή και συνεπώς η εξέλιξη της τάσης αυτής ευνοεί την περαιτέρω ανάπτυξή του.

δ) Η τεχνολογική εξέλιξη στον τομέα της πληροφορικής και των επικοινωνιών είναι ταχύτερη και ραγδαία και διευκολύνει ιδιαίτερα τον κλάδο του τουρισμού. Κατ' επέκταση μπορεί να επηρεάσει την ανάπτυξη του θρησκευτικού - προσκυνηματικού τουρισμού.

Όλες οι παραπάνω τάσεις, που εκ πρώτης όψεως κρίνονται ως θετικές για την εξέλιξη του θρησκευτικού τουρισμού στη χώρα μας, δεν πρέπει να θεωρούνται ως δεδομένες χωρίς τη διαμόρφωση συγκεκριμένης και ολοκληρωμένης στρατηγικής προσέγγισης, προκειμένου να καταστεί εφικτή η μέγιστη αξιοποίησή τους.

4.7 Πως μπορεί να γίνει ελκυστικότερος ένας προορισμός θρησκευτικού τουρισμού

Από τις παρατηρήσεις και την έρευνα που έχει διεξαχθεί σε ότι αφορά στα κίνητρα των θρησκευτικών τουριστών, διαπιστώνεται ότι αυτοί δεν αναζητούν ακόμη έναν προορισμό, τον οποίο δεν έχουν μέχρι τώρα επισκεφτεί, αλλά ψάχνουν για εμπειρίες ή καλύτερα για μία μοναδική εμπειρία. Η αυθεντικότητα και η ποιότητα είναι έννοιες που χρησιμοποιήθηκαν επανειλημμένως για να περιγράψουν το κλειδί της επιτυχίας στον ανταγωνιστικό κόσμο του τουρισμού γενικότερα. Τα επίπλαστα, βιομηχανικά αναπαραγόμενα γεγονότα, οι εκδηλώσεις και τα αξιοθέατα δεν μπορούν να ισορροπήσουν απέναντι στην κρίση των τουριστών με θρησκευτικά κίνητρα, οι οποίοι αναζητούν μία ξεχωριστή πνευματική εμπειρία. Είναι εύκολο μία καταρχήν καλή ιδέα για την αναπαράσταση π.χ. μίας θρησκευτικής εικόνας ή εορτής να καταλήξει σε αποτυχία αν δεν γίνει με σοβαρότητα, συνέπεια και προσοχή.

Για την επίτευξη μίας διακριτής ταυτότητας στην εικόνα της περιοχής απαιτείται διαφορετικότητα και μοναδικότητα. Η τυποποίηση όχι μόνο δεν συνεισφέρει κάτι στο πλαίσιο του θρησκευτικού τουρισμού, αλλά τον καθιστά λιγότερο ανταγωνιστικό.

Επιπρόσθετα, όλοι οι τουρίστες, ακόμη και αυτοί που έχουν θρησκευτικά ενδιαφέροντα, θέλουν και να διασκεδάσουν στο ταξίδι των διακοπών τους. Η σωστή αναλογία μεταξύ διασκέδασης και ικανοποίησης θρησκευτικών αναγκών και ενδιαφερόντων θα ξεκουράσει και θα ικανοποιήσει τον τουρίστα. Θα δημιουργήσει θετικές εντυπώσεις και συναισθήματα, με μακροπρόθεσμη προοπτική που θα καταλάβουν προνομιακή θέση στη μνήμη του και θα διευκολύνουν τη λήψη απόφασης για ένα μελλοντικό ταξίδι αναλόγου περιεχομένου στον ίδιο ή διαφορετικό προορισμό.

Η ενίσχυση της ελκυστικότητας του θρησκευτικού τουρισμού επιβάλλει την ομαδοποιημένη προσφορά του, σε πακέτα. Όπως όλοι οι τουρίστες, έτσι και οι τουρίστες με θρησκευτικά κίνητρα έχουν ανάγκη από ολοκληρωμένες επιλογές. Προβάλλει επομένως η ανάγκη για βιομηχανοποίηση του θρησκευτικού τουρισμού.

4.8 Στατιστικά στοιχεία

Σκοπός των θρησκευτικών ταξιδιών, που συχνά αναφέρονται και ως προσκυνηματικά, είναι για τους πιστούς να ικανοποιήσουν τις θρησκευτικές τους ανάγκες ή να προβούν σε μία πράξη που υποδεικνύει η θρησκεία τους (ανάθημα, τάμα, παράκληση, τέλεση λειτουργίας) και προορισμός τους είναι διάφοροι ιεροί χώροι. «Οι θρησκευτικός πυρήνας είναι αρκετά σκληρός και επίμονος σε παγκόσμια κλίμακα, ώστε ξεπερνά τα όρια των κοινωνικών τάξεων, των εθνικών, ιδεολογικών, ηλικιακών, επαγγελματικών ή οποιωνδήποτε ορίων, πράγμα το οποίο αναμφίβολα έχει επίπτωση στην ανάπτυξη ή την πτώση της θρησκείας από κοινωνιολογικής άποψης» (Dugandzija 1986: 110). Το καλύτερο παράδειγμα, για τον προαναφερόμενο ισχυρισμό, είναι το τουριστικό φαινόμενο, δηλαδή η επιλογή των τουριστικών προορισμών που γίνεται από τουρίστες με θρησκευτικά κίνητρα. Δεν είναι πάντοτε εύκολο να βρει κανείς

επιβεβαίωση για αυτό από στατιστικά δεδομένα, επειδή τα στατιστικά στοιχεία για τον τουρισμό, αγνοώντας εντελώς το φαινόμενο του θρησκευτικού τουρισμού, δεν παρέχουν αξιόπιστα στοιχεία, και ειδικά σε ότι αφορά στη γενική έννοια της καθιέρωσης του μεγέθους αυτού του φαινομένου. Δεν υπάρχει κανένα κράτος στον κόσμο, στο οποίο η στατιστική υπηρεσία να έχει καταγράψει το τζίρο που προέρχεται από τους τουρίστες με θρησκευτικά κίνητρα. Για το λόγο αυτό δεν έχουμε κανένα συστηματικό παγκόσμιο δείκτη για αυτή τη μορφή τουριστικής μετακίνησης, η οποία μάλιστα, όπως υποστηρίζεται από πολλούς αναλυτές αντιπροσωπεύει μία από τις μεγαλύτερες σε αριθμό μετακινήσεις της σύγχρονης ανθρωπότητας. Μόνο ορισμένα σημαντικά θρησκευτικά κέντρα τηρούν αρχεία.

Ανάμεσα στις λίγες παγκοσμίως προσεγγίσεις που ασχολούνται με τον αριθμό των προσκυνητών είναι αυτή του Jackowski (1987:45), σύμφωνα με την οποία, οι προσκυνητές φτάνουν τα 130 εκατομμύρια το χρόνο σε παγκόσμιο επίπεδο, από τα οποία 90 εκατομμύρια (ή το 70 %) είναι χριστιανοί. Η έλλειψη στατιστικών και μητρώων βέβαια σχεδόν σε ολόκληρο τον κόσμο σημαίνει ότι οι αριθμοί αυτοί είναι απλά κάποιες ενδείξεις. Σύμφωνα πάλι με την ίδια έρευνα, αναφέρεται ότι 30 εκατομμύρια προσκυνητών κινούνται στην Ευρώπη, οι μισοί από τους οποίους επισκέπτονται την Ιταλία (η οποία διαθέτει γύρω στους 1750 τόπους προσκυνήματος).

Σύμφωνα με στοιχεία που δόθηκαν από διαχειριστές ναών και ιερών χώρων που αποτελούν σημεία προσκυνήματος σε ολόκληρο τον κόσμο, οι τουρίστες με θρησκευτικά κίνητρα σπανίως ταξιδεύουν μόνοι τους. Οι χριστιανοί προσκυνητές είναι στην πλειονότητά τους γυναίκες, πράγμα που δε συμβαίνει με τους προσκυνητές άλλων θρησκειών (Morinis 1984: 65).

Μία έρευνα για τα χαρακτηριστικά των προσκυνητών που διεξήχθη στη Γαλλία σε δείγμα 1891 ατόμων, έδειξε ότι το 52,9 % ήταν γυναίκες, αλλά το ποσοστό αυτό βρίσκεται σε αντιστοιχία με την αναλογία ανδρών και γυναικών στο συνολικό πληθυσμό της χώρας αυτής. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι ηλικιακές ομάδες αντιπροσωπεύονταν ομοιόμορφα, και συγκεκριμένα το σύνολο των προσκυνητών άνω των 50 ετών αποτελούσε το 28,9 %. Σε ότι αφορά την κοινωνική - επαγγελματική δομή των ερωτηθέντων η έρευνα κατέδειξε μία υπεροχή τριών ομάδων: ελεύθεροι επαγγελματίες, καταστηματάρχες και βιομήχανοι αποτελούσαν το 16,9 %. Προσωπικό σε κερδοσκοπικές ή μη εταιρείες το 22,5 %, κατώτεροι υπάλληλοι και τεχνικοί το 20 % και εργάτες το 12,7 %. Άλλη ένδειξη που κατέγραψε η έρευνα αυτή είναι ότι το 56,3 % των προσκυνητών ήταν παντρεμένοι (Vukonic 1996: 77).

Η έλλειψη συγκεκριμένων στατιστικών δεδομένων για το θρησκευτικό τουρισμό (τόσο σε εθνικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο) προκαλεί δυσκολίες στην καταμέτρηση και αξιολόγηση των θρησκευτικών ροών τουρισμού. Αν και φαίνεται να υποτιμάται ως φαινόμενο, ο θρησκευτικός τουρισμός, στις διάφορες μορφές και συστατικά του, συνιστά ένα μεγάλο μέρος του παγκόσμιου τουριστικού ρεύματος. Σύμφωνα με υπολογισμούς που έχουν γίνει (ICEP, 1997: 30), ο θρησκευτικός τουρισμός αντιπροσωπεύει το 20 % της συνολικής ροής τουρισμού, γεγονός που καταδεικνύει τη σημασία της ειδικής αυτής μορφής τουρισμού. Σύμφωνα δε με άλλη έρευνα (Ελευθεροτυπία), στις αρχές της δεκαετίας του 90, ο συνολικός αριθμός των θρησκευτικών μετακινήσεων στον κόσμο ανερχόταν σε περισσότερα από 220 εκατομμύρια ταξίδια ετησίως. Από αυτά, 150 περίπου εκατομμύρια (περίπου 70 % του συνολικού αριθμού) αφορούν ταξίδια χριστιανών. Τα ταξίδια των Ινδουιστών

ανέρχονται σε 20 έως 30 εκατομμύρια το χρόνο, ενώ μουσουλμάνοι, βουδιστές και άλλοι δεν υπερβαίνουν το 40 εκατομμύρια ταξίδια το χρόνο. Περίπου 40 εκατομμύρια χριστιανοί (περισσότερο από το 25 %) κατευθύνονται σε 20 σημεία προσκυνήματος της θρησκείας τους, ενώ πάνω από 10 εκατομμύρια μουσουλμάνοι επιλέγουν έναν από τους 15 ιερούς τόπους της δικής τους πίστης.

5. Μελέτη Περίπτωσης: Ο θρησκευτικός τουρισμός στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας

5.1 Εισαγωγή - Γενικά στοιχεία για το Νομό Αιτωλοακαρνανίας

Η είναι από τις πιο προνομιούχες περιοχές της Ελλάδας κι αν κάποιος την χαρακτηρίσει ως την πιο προνομιούχα, δεν θα είναι υπερβολικός. Κατέχει μια πραγματικά στρατηγική θέση αφού συνδέει την Ήπειρο, νησιά του Ιονίου και μεγάλο μέρος της Ευρυτανίας, με την Πελοπόννησο και την Αττική. Είναι το υποχρεωτικό πέρασμα. Αρθρώνεται στον άξονα προσπέλασης Ιταλία-Κέρκυρα-Ηγουμενίτσα-Πάτρα.

Βρέχεται κατά τα δύο τρίτα από θάλασσα κι έχει πλήθος ασφαλείς όρμους και λιμάνια και, φυσικά, πολλά χιλιόμετρα σπάνιες και παρθένες αμμουδιές. Έχει τη λιμνοθάλασσα του Μεσολογγίου-Αιτωλικού και τον μοναδικό Αμβρακικό, που μπορούν να θρέψουν όλη την Ελλάδα. Και πρέπει εδώ να λογαριάσουμε και τις λίμνες της και ξέχωρα τη μεγάλη Τριχωνίδα με το μοναδικό της τοπίο.

Τη διασχίζει ο Αχελώος, αυτός ο «Εθνικός» ποταμός, ο δίκαια θεοποιημένος από τους αρχαίους. Τροφοδοτεί τα τρία μεγάλα φράγματα, Κρεμαστά, Καστράκι, Στράτος, αρδεύει τις γόνιμες πεδιάδες Άνω και Κάτω Αχελώου και μας χαρίζει στις εκβολές του ένα σπάνιο βιότοπο. Το κλίμα είναι ήπιο, κατάλληλο για τις πιο ευαίσθητες καλλιέργειες. Στις ορεινές περιοχές του Βάλτου και της Ναυπακτίας, πυκνά δάση από έλατα δημιουργούν αλπικό τοπίο και θαυμάσια θέρετρα. Η θέση της και τα πλούσια δώρα της φύσης, βοήθησαν τους αρχαίους κατοίκους της να δημιουργήσουν σημαντικό πολιτισμό, να βρεθούν συχνά στο προσκήνιο της ιστορίας. Το ίδιο και κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή. Μάρτυρες τα μνημεία της που καλύπτουν όλες τις εποχές και μερικά είναι μοναδικά. Υπάρχει πυκνό συγκοινωνιακό δίκτυο στην υπηρεσία του κάθε λογής ταξιδιώτη. Πυκνά δρομολόγια για Αθήνα, Πάτρα, Θεσσαλονίκη και όλα τα ενδιάμεσα όπως και για την Ήπειρο, Κέρκυρα, Λευκάδα. Φέγγυ-μπατ με καθημερινά δρομολόγια από το λιμάνι του Αστακού, συνδέουν τον νομό με την Ιθάκη και την Κεφαλονιά.

5.2 Η υπάρχουσα υποδομή για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού.

Η εξάπλωση του μοναχισμού στην Αιτωλοακαρνανία εμφανίζεται από τον 10ο έως τον 14 αιώνα, κυρίως από καλόγηρους που ήρθαν από το Άγιο Όρος. Κατά το πρότυπο του Αγίου Όρους αρχίζουν να δημιουργούνται σε μέρη ασφαλή από τους ληστές και τους πειρατές, αρκετά και μεγάλα μοναστήρια που νέμονται τεράστιες εκτάσεις γης, αποκτημένες συνήθως με αυτοκρατορικά παραχωρητήρια.

Κατά την Τουρκοκρατία, τα μοναστήρια, εξαρτημένα από τη φροντίδα των φεουδαρχών, αφού έχασαν τη γη τους παρήκμασαν και σταδιακά εγκαταλείφθηκαν από τις μοναστικές κοινότητες. Την ίδια εποχή λόγοι ασφαλείας, καθώς και το εύφορο ήπιο κλίμα που προσφερόταν για δενδρικές καλλιέργειες και εκμετάλλευση του εδάφους, συνετέλεσε ώστε να συγκεντρωθούν οι διωγμένοι κάτοικοι των πεδινών περιοχών γύρω από τα παλιά μοναστήρια και να δημιουργήσουν σταδιακά τα σημερινά χωριά, πολλά από τα οποία φέρουν την ονομασία τους από τα μοναστήρια αυτά.

Από τα μέσα του 18ου αιώνα με την ανάπτυξη της βιοτεχνίας και του θαλασσιού εμπορίου οι Εκκλησίες και τα «καθολικά» των μοναστηριών, σεμνά και ταπεινά εξωτερικά, αποκτούν όγκο και μέγεθος, θαυμάσια εσωτερική διακόσμηση, ξυλόγλυπτα τέμπλα, λιθανάγλυφα, φορητές εικόνες και τοιχογραφίες εξαιρετικής τέχνης, έργα ονομαστών τεχνιτών και μαστόρων της περιοχής.

Σήμερα τα περισσότερα από τα μοναστήρια αυτά εγκαταλελειμμένα από τους μοναχούς και κατεστραμμένα από τη φθορά του χρόνου, βρίσκονται σε τόπους εξάίσιας ομορφιάς, ενταγμένα τέλεια στο περιβάλλον, σε ατμόσφαιρα ηρεμίας και γαλήνης, δηλώνοντας αναμφισβήτητα ότι η ιστορία του ελληνισμού στους τελευταίους αιώνες περνά μέσα από τα μοναστήρια, όπου προστατεύθηκε η ορθόδοξη πίστη και η ελληνική γλώσσα, διαφυλάχθηκαν πολύτιμοι θησαυροί και κειμήλια και υψώθηκαν επαναστατικά λάβαρα.

Μακρινά κατάλοιπα των υστεροβυζαντινών χρόνων και της τουρκοκρατίας τα παλιά μοναστήρια, όσα παραμένουν όρθια και σε λειτουργική ετοιμότητα, όντας ριζικά ανακαινισμένα ή, στην καλύτερη περίπτωση αναπαλαιωμένα, κρατούν άσβηστη την μοναχική παράδοση με τις νέες μοναστικές κοινότητες που τα στελεχώνουν. Τα τελευταία είκοσι χρόνια παρατηρείται ότι έχουν εγκατασταθεί νέες μοναστικές αδελφότητες σε αρκετές από τις μονές και γίνεται προσπάθεια για την επισκευή τους.

Ορισμένοι ξεχωριστής σημασίας θρησκευτικοί πόροι του Νομού, οι οποίοι προσελκύουν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των ιδιαίτερα ευσεβών προσκυνητών, που επισκέπτονται την περιοχή, είναι:

Στην Επαρχία Ναυπάκτου: Την Παπαχαράλαμπειο Βιβλιοθήκη, την ιδιωτική συλλογή κειμηλίων του 1821, τις Μονές του Αγίου Ιωάννη Βομβοκούς όπου χρονολογείται από το 1695, Αμπελακιώτισσας και Μεταμόρφωσης του Σωτήρα.

Στην Επαρχία Μεσολογγίου: την Βάλβειο Βιβλιοθήκη, την Τουρλίδα, το Μοναστήρι του Αη Συμιού, το Αιτωλικό, το Μοναστήρι της Αγίας Αγάθης.

Στην Επαρχία Τριχωνίδας: Τον Ιερό Ναό της Αγ. Τριάδας, τον Ιερό Ναό της Αγ. Τριάδας του Μαύρικα, το Μοναστήρι της Μυρτιάς στο Θέρμο, τον αρχαίο Ναό του Θερμίου Απόλλωνος στο Θέρμο, το Αρχαιολογικό Μουσείο Θέρμου, στο χωριό Μέγα Δένδρο το πατρικό σπίτι του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού, το Κέντρο Ιστορικών και Λαογραφικών Μελετών.

Στην Επαρχία του Βάλτου: Το Ναό του Στρατίου Διός, και την Μονή Ρέθα.

Στην Επαρχία Βόνιτσας και Ξηρομέρου: Το ιστορικό Μοναστήρι του Λιγοβιτσίου, τα μεσαιωνικά κάστρα του Αετού, του Βάρνακα και του Δραγαμέστου

5.3 Χωρική διάρθρωση του θρησκευτικού τουρισμού στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας

Όπως αναφέρθηκε ήδη, μία από τις κατηγορίες του θρησκευτικού τουρισμού αναφέρεται στους θρησκευτικούς τόπους έλξης, τους τόπους δηλαδή, οι οποίοι έλκουν τους τουρίστες χάρη σε κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της περιοχής, που σχετίζεται με τη θρησκευτική παράδοση, όπως για παράδειγμα, ένας ναός με ιδιαίτερη αρχιτεκτονική, ένα μοναστήρι με μεγάλη ιστορία, μία σπάνια καλλιτεχνική συλλογή (αποτελούμενη από αγιογραφίες ή εικόνες), που ασκούν ιδιαίτερη έλξη στους θρησκευτικούς τουρίστες αλλά και σε όσους έχουν πολιτιστικά ενδιαφέροντα. Καθώς γενικά οι θρησκείες υπήρξαν υπεύθυνες για την πλειονότητα των έργων και των μνημείων της καλλιτεχνικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς σε όλο το μήκος της ιστορικής περιόδου, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι το μεγάλο μέρος του πολιτιστικού τουρισμού πρέπει να θεωρηθεί ως τουρισμός σε θρησκευτικό χώρο.

Το σύγχρονο ελληνορθόδοξο μοναστήρι συνεπώς, παραμένει πόλος έλξης προσκυνητών και φιλόθρησκων, όπου τακτικά ή περιστασιακά βρίσκουν σε αυτό πνευματικό καταφύγιο και ανακούφιση ψυχής, παράλληλα όμως η λειτουργία του αναζωογονεί οικονομικά και πολιτιστικά την ευρύτερη περιοχή και δύναται να συντηρεί στο χρόνο αξίες ευρύτερου ενδιαφέροντος.

Η προσπάθεια επαναλειτουργίας των μοναστηριών αυτών της Αιτωλοακαρνανίας διαπνέεται από ισχυρό πνεύμα ανανέωσης του χώρου, με παρεμβάσεις δραστικές και εκτεταμένες, ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες των μονών, επεμβαίνοντας συστηματικά και αλλάζοντας θεαματικά το παραδοσιακό μοναστηριακό οικοδομικό πρόγραμμα, γνωστό έως σήμερα από το καθαρό απλό περίγραμμα - ψηλός μαντρότοιχος με κελιά εσωτερικά - τις ανοιχτές ξύλινες στοές των κελιών και τους υπόλοιπους χώρους να βλέπουν προς την αυλή και τον πυρήνα της μονής στο κέντρο, το καθολικό.

Οι μονές αυτές θεωρούνται μνημεία και η διαχείρισή τους καθορίζει εκτός από σεβασμό στον πολιτισμό και την κοινωνία υποχρεώσεις τιμής και νομικές δεσμεύσεις. Οι μονές, ως δυναμικές παρουσίες και σημεία αναφοράς του πολιτισμού γενικότερα χρήζουν προστασίας. Μοναδική λύση είναι ανεπιφύλακτα η συνεργασία επιστημόνων και Εκκλησίας.

Ιδιαίτερα λαμπρά θρησκευτικά κτίσματα είναι και οι παλιές εκκλησίες των χωριών του Μεσολογγίου και της Ναυπάκτου και κυρίως οι «βασιλικές» του γνωστού «δρομικού τύπου». Κτίσματα κυρίως του δευτέρου μισού του 18^{ου} αιώνα οι τρίκλιτες ή μονόκλιτες βασιλικές, είναι απόλυτα εναρμονισμένες με το φυσικό περιβάλλον και οι διαστάσεις τους ανταποκρίνονται στην κλίμακα του φυσικού και τεχνικού περιγύρου. Πέτρινες, με αρμολογημένη συνήθως την τοιχοποιία τους, με πλατιά χρήση του ξύλου της καστανιάς, πλακόστρωτες και πλακοσκέπαστες και οι ίδιες και οι εξωνάρθηκές τους, με εντοιχισμένα λαϊκά λιθανάγλυφα στην εξωτερική τοιχοποιία και όχι σπάνια με αξιόλογη αγιογραφική επεξεργασία στο εσωτερικό τους και με περίτεχνα ξυλόγλυπτα τέμπλα,

έχουν σαν εξωτερικά δομικά σύνολα τη λιτή αρχιτεκτονική γραμμή και σαφήνεια. Το ίδιο και τα παλαιά ξωκλήσια του Μεσολογγίου, που αποτελούν μικρές και απέρριπτες φιγούρες που δημιουργήθηκαν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Τα μοναστήρια που καταγράφονται και λειτουργούν σήμερα στο νομό Αιτωλοακαρνανίας είναι ονομαστικά τα ακόλουθα:

1. Μονή Αγίου Δημητρίου,
2. Μονή Αγίας Ελεούσας Μεσολογγίου
3. Μονή Αγίου Ιωάννου
4. Μονή Εισοδίων της Θεοτόκου Μυρτιάς
5. Μονή Γεννεσίου της Θεοτόκου Ρέθα
6. Μονή Αγίου Γεωργίου Αστακού
7. Μονή Γεννεσίου της Θεοτόκου Ρόμβου,
8. Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βλοχού
9. Μονή Γεννεσίου της Θεοτόκου Κατερινούς
10. Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Λιγοβιτσίου
11. Μονή Αγίου Συμεών Μεσολογγίου
12. Μονή Αγίου Συμεών Μεσολογγίου
13. Μονή Παντοκράτορος Αγγελοκάστρου,
14. Μονή Αγίου Κοσμά του Αιτωλού Θέρμου

5.4 Η χρονική διάρθρωση του θρησκευτικού τουρισμού στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας

Ο τουρισμός σε θρησκευτικό χρόνο αναφέρεται σε εκείνη την κατηγορία του θρησκευτικού τουρισμού, κατά την οποία το ταξίδι πραγματοποιείται σε συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο, δηλαδή είτε κατά τη διάρκεια μιας θρησκευτικής γιορτής, ή ενός φεστιβάλ ή μιας θρησκευτικής πανήγυρης. Οι μετακινήσεις των θρησκευτικών τουριστών γίνονται προς τις περιοχές όπου διοργανώνονται οι θρησκευτικοί εορτασμοί, άσχετα από το αν οι τόποι αυτοί θεωρούνται ως κατεξοχήν χώροι προσκυνήματος καθ' όλη τη διάρκεια του έτους ή όχι.

Σε ό,τι αφορά την περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας, πρέπει να επισημανθεί ότι, πέρα από τις δημιουργίες της λαϊκής τέχνης, τηρούνται μέσα στους αιώνες ένα πλήθος από θρησκευτικά έθιμα, μέσα από τα οποία, όχι σπάνια επιβιώνουν παλαιές συνήθειες που αποδεικνύουν την υψηλή πνευματική και πολιτιστική στάθμη τους.

Με αφορμές τους κυριότερους σταθμούς της ζωής, όπως τη γέννηση, τη βάφτιση, τα αρραβωνιάσματα και το γάμο, αλλά και τις άλλες θρησκευτικές εορτές και επετείους, διατηρήθηκαν αμέτρητα τελετουργικά κυρίως έθιμα με πλατιά κοινωνική απήχηση.

Οι γιορτές που προσελκύουν μεγάλο αριθμό θρησκευτικών τουριστών είναι αυτές του αποκαλούμενου «Δωδεκαημέρου» (Χριστούγεννα, Πρωτοχρονιά, Φώτα), της Αποκριάς, του Λαζάρου, της Μεγάλης Εβδομάδας και της Ανάστασης.

Ιδιαίτερα γραφικά είναι τα καλοκαιρινά θρησκευτικά «παγγύρια» (πανηγύρια) του Μεσολογγίου και της Ναυπάκτου, στη διάρκεια των οποίων τιμάται στις πλατείες των χωριών η μνήμη των Αγίων και συνοδεύονται από χορευτικά «γιορτάσια».

5.5 Η σημασία της ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού για την τοπική κοινωνία

Ο τουρισμός αντιπροσωπεύει επίσης μία απαραίτητη πηγή οικονομικών πόρων για τη διατήρηση και ανακαίνιση της κληρονομιάς, η οποία χωρίς αυτόν θα βρισκόταν πιθανόν αντιμέτωπη με μικρούς προϋπολογισμούς και περιορισμένη επιχορήγηση από το κράτος. Αναφορικά με την περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας πρέπει να διευκρινισθεί ότι δεν διαθέτουν όλες οι κοινότητες θρησκευτικά μνημεία ή μοναστήρια που να προσελκύουν τέτοιο πλήθος προσκυνητών, ώστε να αναπτυχθεί σε αυτές ο θρησκευτικός τουρισμός. Βέβαια οι υπάρχοντες θρησκευτικοί πόροι πρέπει να προωθούνται σε συνδυασμό και με άλλες μορφές τουριστικών ατραξιόν, όπως με την υψηλής ποιότητας τουριστική υποδομή, τις εορταστικές εκδηλώσεις και τα πανηγύρια της περιοχής, την ιδιαίτερη γαστρονομία. Η προώθηση αυτή πρέπει να γίνει με τέτοιο τρόπο, που να δίνεται έμφαση στην ιδιαίτερη, αυθεντική και κατά κύριο λόγο ελκυστική γενικότερη εικόνα της περιοχής.

Η τουριστική ανάπτυξη μιας περιοχής έχει ως αποτέλεσμα την πρόκληση προβλημάτων και κόστους, που μπορεί να παρεμποδίσει τη μακροχρόνια βιωσιμότητα της ανάπτυξης αυτής. Είναι απαραίτητο συνακόλουθα ο τουριστικός σχεδιασμός να προλαμβάνει επιπτώσεις σαν τις παραπάνω, με τον κατάλληλο σχεδιασμό ανάπτυξης και βιωσιμότητας σε περισσότερους τομείς, όπως στον κοινωνικό, τον οικονομικό και τον περιβαλλοντικό. Επιπλέον η τουριστική ανάπτυξη προϋποθέτει την υψηλή ποιότητα των μονάδων φιλοξενίας, τη δυνατότητα επικοινωνίας με τους ενδιαφερομένους, την προσβασιμότητα της περιοχής και των αξιοθεάτων της. Ακολούθως θα πρέπει να γίνεται σωστή αξιοποίηση της εκκλησιαστικής κληρονομιάς για τουριστική χρήση.

Η εκκλησιαστική κληρονομιά μπορεί να θεωρηθεί ένας πολύτιμος πόρος για την τοπική κοινωνία και την ανάπτυξή της. Γι αυτό απαιτείται ισόρροπη χρήση, σύμφωνα με τις γενικές αρχές και την πρακτική της βιωσιμότητας και της βέλτιστης χρήσης μη ανανεώσιμων πόρων. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί να γίνεται εκμετάλλευση των ευκαιριών, που προσφέρονται από τη θρησκευτική κληρονομιά και παράλληλα να γίνονται σεβαστά τα ηθικά χαρακτηριστικά της. Βέβαια προκύπτει ένα σοβαρό οικονομικό ζήτημα, που απειλεί τη βιωσιμότητα αυτής της προώθησης: η τουριστική ζήτηση δεν είναι δυνατόν να περιοριστεί, με βάση τη φέρουσα ικανότητα της περιοχής, έτσι ώστε να μην ξεπερνά κάποια λειτουργικά όρια. Αυτό σε ορισμένες περιπτώσεις ίσως να συνεπάγεται ότι θα υπάρξει δυσκολία για τις περιοχές με θρησκευτικό πλούτο να διατηρήσουν την ελκυστικότητά τους με την πάροδο του χρόνου, και η Αιτωλοακαρνανία και ιδιαίτερα το Μεσολόγγι είναι μία από τις περιοχές με το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό.

Υπάρχουν δύο στοιχεία που καθορίζουν την επιτυχία ενός τουριστικού προορισμού. Το πρώτο είναι η ανάγκη δημιουργίας τουριστικής υποδομής διεθνών προδιαγραφών και με υψηλό βαθμό πρόβλεψης, που θα επιτρέψει στην περιοχή να είναι ελκυστική, όχι μόνο για τον μεμονωμένο τουρίστα αλλά κυρίως για την τουριστική βιομηχανία. Αυτό όμως ίσως φέρει ως επακόλουθο, οι τουριστικές περιοχές, ακολουθώντας ένα συγκεκριμένο μοντέλο - πρότυπο ανάπτυξης και δημιουργίας υποδομών, με σκοπό να γίνουν ανταγωνιστικές, να παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες. Ο κίνδυνος που ελλοχεύει από την τυποποίηση των διακριτικών σημείων της κάθε περιοχής είναι η «διάβρωση» των παντός είδους πόρων της.

Το δεύτερο στοιχείο που συντελεί στην επιτυχία ενός τουριστικού προορισμού είναι η επικράτηση ολοένα και περισσότερων τάσεων από την τουριστική αγορά για τμηματοποίηση και οι προορισμοί ακολουθώντας τις τάσεις αυτές προχωρούν σε υπερ-τμηματοποίηση. Ορισμένοι παράγοντες που έχουν αποδειχθεί σημαντικοί για την επιτυχία ενός τουριστικού προορισμού είναι: η ποιότητα και η αξία των πόρων (θρησκευτικών, φυσικών, πολιτιστικών), η «φιλικότητα» των υπηρεσιών διαμονής, η εύκολη πρόσβαση και η εμπειρία που βιώνεται από τους επισκέπτες στον τόπο προορισμού.

5.6 Μεθοδολογικό πλαίσιο εκτίμησης της ζήτησης θρησκευτικού τουρισμού στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας

Για να αναλυθεί το προφίλ της υπάρχουσα τουριστικής ζήτησης για θρησκευτικό τουρισμό στην περιοχή του Νομού Αιτωλοακαρνανίας διεξήχθη δειγματοληπτική έρευνα. Για την έρευνα αυτή επιλέχθηκε η διανομή ερωτηματολογίου, το οποίο περιείχε δεκαέξι ερωτήσεις κλειστού και ανοιχτού τύπου (1). Το ερωτηματολόγιο απαντήθηκε από 342 άτομα, τα οποία επισκέφτηκαν Μοναστήρια της περιοχής και προσήλθαν από άλλες περιοχές της Ελλάδας. Το χρονικό πλαίσιο της έρευνας αποτέλεσαν τρία Σαββατοκύριακα

Το περιεχόμενο του ερωτηματολογίου που διανεμήθηκε ήταν το ακόλουθο:

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

1. Είναι η πρώτη φορά που επισκέπτεστε την Αιτωλοακαρνανία, με σκοπό να προσκυνήσετε κάποιο μοναστήρι;

Ναι

Όχι

2. Αν στην προηγούμενη ερώτηση απαντήσατε όχι : Πόσες φορές στο παρελθόν είχατε επισκεφτεί κάποιο μοναστήρι ή ναό της περιοχής; 1 2 3 4 5
3. Το ταξίδι σας:

Έχει αποκλειστικό σκοπό το προσκύνημα

Συνδυάζει το προσκύνημα και με άλλα ενδιαφέροντα

4. Φύλο: Άνδρας

Γυναίκα

5. Ηλικιακή ομάδα:

18-25 ετών

26-35 ετών

36-45 ετών

46-60 ετών

άνω των 60 ετών

6. Σπουδές - μορφωτικό επίπεδο: Απόφοιτος δημοτικού

Απόφοιτος γυμνασίου
Απόφοιτος λυκείου
Απόφοιτος ΤΕΙ, ΑΕΙ
Κάτοχος μεταπτυχιακών τίτλων

7. Στο ταξίδι αυτό ταξιδέψατε: Μόνος /η
Με άτομα από το οικογενειακό σας περιβάλλον
Με φίλους ή γνωστούς

8. Επάγγελμα - Ιδιότητα : Συνταξιούχος
Ελεύθερος επαγγελματίας
Δημόσιος - Ιδιωτικός Υπάλληλος
Εργάτης
Άνεργος

9. Οικογενειακή κατάσταση: Ανύπανδρος /η
Παντρεμένος /η
Παντρεμένος /η με παιδιά
Διαζευγμένος /η
Χήρος /α

10. Πόσες διανυκτερεύσεις θα πραγματοποιήσετε;
Καμία
Μία
Δύο ή τρεις
Από τέσσερις και άνω

11. Για τη διενέργεια του ταξιδιού αυτού ενημερωθήκατε από:
την ενορία σας
συγγενείς - φίλους
τα ΜΜΕ

12. Σκοπός του προσκυνήματος :
Η εκπλήρωση τάματος
Η προσευχή
Η παράκληση για συγκεκριμένο θέμα (π.χ. υγεία)

13. Πότε πραγματοποιήσατε στο παρελθόν προσκυνηματικό ταξίδι;
Φέτος (2004)
Πέρυσι (2003)
Πριν από περισσότερα από δύο χρόνια

14. Ποια ή ποιες περιοχές είχατε επισκεφτεί για προσκύνημα;

15. Θα επισκεπτόσασταν το νομό Αιτωλοακαρνανίας στο μέλλον για προσκύνημα;

Ναι Όχι Ίσως

16. Αν ναι, θα επισκεπτόσασταν ξανά το ίδιο μοναστήρι;

Ναι Όχι Ίσως

Σκοπός των συγκεκριμένων ερωτήσεων που συμπεριλήφθησαν στο ερωτηματολόγιο, ήταν η εύρεση των δημογραφικών στοιχείων των επισκεπτών, του αριθμού των πραγματοποιούμενων διανυκτερεύσεων στην περιοχή, ο ακριβής σκοπός, η συχνότητα πραγματοποίησης προσκυνηματικών ταξιδιών και η τάση για επανάληψη του προσκυνήματος στην ίδια περιοχή, αλλά και η πηγή της πληροφόρησης για τη διοργάνωση του συγκεκριμένου ταξιδιού.

Σύμφωνα με την ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευνας, προκύπτει ότι;

1) Η πλειονότητα των ερωτηθέντων επισκέφτηκε τη Αιτωλοακαρνανία για πρώτη φορά με σκοπό το

5.7 Προτάσεις πολιτικής για την προαγωγή και προώθηση του θρησκευτικού - τουρισμού στην περιοχή του Ν. Αιτωλοακαρνανίας

Η Αιτωλοακαρνανία διαθέτει έναν πλούτο θρησκευτικών πόρων, ο οποίος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί προς το παρόν σχεδόν ανεξερεύνητος. Όμως η περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας είναι γνωστή τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό για τις φυσικές ομορφιές της και τα πολιτιστικά της στοιχεία και προσελκύει τουρίστες από την Ελλάδα και το εξωτερικό με τα αντίστοιχα ενδιαφέροντα. Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή είναι περιορισμένη σε σχέση με την ιδανική ανάπτυξη που θα μπορούσε να παρουσιάσει η ειδική αυτή μορφή τουρισμού στην περιοχή. Προκειμένου όμως να αναπτυχθεί σημαντικά ο θρησκευτικός τουρισμός στην περιοχή πρέπει τις ενέργειες της Μητρόπολης να συνδράμουν και όλοι οι αρμόδιοι φορείς (σε τοπικό, περιφερειακό ή εθνικό επίπεδο) για την ανάπτυξη του τουρισμού, την προώθηση και την προβολή αλλά και οι επιχειρηματίες της περιοχής.

Πιο συγκεκριμένα, ένας από τους κύριους σκοπούς των ενασχολούμενων με την προώθηση και προβολή του θρησκευτικού τουρισμού στην Αιτωλοακαρνανία πρέπει να γίνει η ανάδειξη και προαγωγή των παραδοσιακών πολιτιστικών και θρησκευτικών στοιχείων της περιοχής, αλλά και με ταυτόχρονη ενημέρωση και προαγωγή του θρησκευτικού τουρισμού σε ολόκληρη τη χώρα. Απαραίτητη θεωρείται και η ενημέρωση των διαμορφωτών γνώμης για τις δυνατότητες που παρέχονται στους Δήμους του Μεσολογγίου και της Ναυπάκτου και της υπόλοιπης Αιτωλοακαρνανίας για ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού, ώστε οι φιλοξενούμενοι να μπορέσουν να

ανακαλύψουν τις άγνωστες πτυχές του ελλαδικού χώρου και της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς, να βιώσουν την ελληνική ορθόδοξη παράδοση και να απασχοληθούν δημιουργικά κατά τη διάρκεια των διακοπών τους. Απώτερος στόχος θα είναι, διαμέσου της ενημέρωσης των παραγωγών των υπηρεσιών και αγαθών του θρησκευτικού τουρισμού να προσφέρεται πραγματική αναψυχή και ξεκούραση των φιλοξενούμενων από την ένταση που προκαλούν οι σύγχρονες κοινωνικές δομές.

Προκειμένου να προβληθούν οι υπάρχοντες πόροι για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στο Ν Αιτωλοακαρνανίας κρίνεται απαραίτητο να γίνεται ενημέρωση και διαφήμιση κυρίως για τις ακόλουθες δυνατότητες:

1. Για ξεναγήσεις ιστορικού και θρησκευτικού χαρακτήρα, κατά τη διάρκεια των οποίων θα πραγματοποιούνται επισκέψεις σε μετόχια, μοναστήρια, εκκλησίες και άλλα μνημεία της θρησκευτικής και εκκλησιαστικής κληρονομιάς που διαθέτει ο νομός.

2. Για ξεναγήσεις ιστορικής διαδρομής των μνημείων, όπου τα θρησκευτικά και τα ιστορικά στοιχεία θα συνδυάζονται.

3. Για προγραμματισμένη μελέτη στις βιβλιοθήκες κυρίως των Ιερών Μονών.

4. Για διοργάνωση θεολογικών συνεδρίων, ομιλιών, διαλέξεων και συζητήσεων με ανάλογο περιεχόμενο.

5. Για δυνατότητα μελέτης της βυζαντινής μουσικής και αγιογραφίας στις σχολές που λειτουργούν υπό την αιγίδα της Μητρόπολης, κατά τη διάρκεια της παραμονής των θρησκευτικών τουριστών στο νομό, για την παρακολούθηση σύντομων σεμιναρίων για την τέχνη του ψηφιδωτού ή βυζαντινού κεντήματος, σε συνεργασία με θρησκευτικούς φορείς της Αιτωλοακαρνανίας, όπως συλλόγους, ενορίες και μοναστήρια.

6. Για δυνατότητα ενασχόλησης και εξοικείωσης με την παραδοσιακή κουζίνα της περιοχής, κατά τη διάρκεια της παραμονής των θρησκευτικών τουριστών στην περιοχή, και ειδικότερα των τρόπων παρασκευής γευμάτων στα μοναστήρια κατά το πρόγραμμα των νηστειών της ορθόδοξης εκκλησιαστικής παράδοσης.

7. Ενασχολήσεις με τη φύση σε συνεργασία με τις τοπικές επιχειρήσεις, όπως ενδεικτικά: Περιπάτους σε ανακηρυγμένα παραδοσιακά μονοπάτια σε περιοχές εξαιρετικής φυσικής ομορφιάς ιδίως στην περιοχή του Μεσολογγίου (με δεδομένο ότι διαθέτει πολλές περιοχές που έχουν ανακηρυχθεί ως ιδιαίτερου φυσικού κάλλους στα Ευρωπαϊκά Προγράμματα NATURA). Οι ολιγόωροι αυτοί περίπατοι μπορούν να παρέχονται κατά κανόνα και σύμφωνα με τις προτιμήσεις των φιλοξενούμενων σε συνδυασμό με παρακολούθηση θρησκευτικές εορτών και εθίμων.

5.8 Προτεινόμενες ενέργειες για προώθηση του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή

Η ανάπτυξη ενός προγράμματος διαφήμισης και ενός προγράμματος δημοσίων σχέσεων, κρίνεται απαραίτητη για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Αιτωλοακαρνανία, προκειμένου η περιοχή να κερδίσει την αποδοχή την κατανόηση και τον σεβασμό των επισκεπτών, που θα στηρίζονται σε πλήρη, αμφίδρομη και πολυεπίπεδη πληροφόρηση. Ιδιαίτερα για το πρόγραμμα δημοσίων σχέσεων, είναι απαραίτητο αυτές να είναι ολοκληρωμένες και να μην συνιστούν σποραδικές και ίσως

παρορμητικές ενέργειες, αλλά να στηρίζονται σε διαχρονική συνέπεια και να αποτελούν τμήμα ολοκληρωμένου προγράμματος.

Οι ειδικότερες ενέργειες που προτείνονται είναι οι ακόλουθες:

-Κατασκευή ιστοσελίδας στο Internet και συχνή ενημέρωσή της.

-Δημιουργία έντυπου διαφημιστικού υλικού και ενημερωτικών φυλλαδίων και αποστολή τους σε όλες τις Μητροπόλεις της Ελλάδος, αλλά και στις ορθόδοξες εκκλησίες του εξωτερικού τις επισκέπτονται οι έλληνες της Ομογένειας, αλλά και σε ορθόδοξες εκκλησίες μη ελληνόφωνων πιστών.

-Σήμανση στους δρόμους για όλα τα μοναστήρια του Νομού, προκειμένου ο διερχόμενος ταξιδιώτης να πληροφορείται την ύπαρξή τους

-Παραγωγή CD ROM και VIDEO, στην ελληνική γλώσσα με υπότιτλους στην Αγγλική, διάρκειας τουλάχιστον είκοσι λεπτών, που θα παρουσιάζει το πρόγραμμα θρησκευτικού τουρισμού για το Νομό.

-Πρόσκληση Ιερέων και άλλων θρησκευτικών παραγόντων από τις Ορθόδοξες Εκκλησίες του Εξωτερικού, οι οποίοι θα θέσουν τις απόψεις τους για την κατάρτιση και την προώθηση των προγραμμάτων, γνωρίζοντας τις επιθυμίες και τις ανάγκες των μελλοντικών φιλοξενούμενων θρησκευτικών τουριστών (π.χ. την επιθυμητή διάρκεια του ταξιδιού, τη διαμόρφωση του προγράμματος, τις ηλικίες, το φύλο, την κατάσταση της υγείας, την κοστολόγηση των υπηρεσιών).

-Πρόσκληση προς τις ορθόδοξες θεολογικές σχολές (για παράδειγμα της Βοστώνης ή του Μονάχου) για τη διεξαγωγή ειδικότερων θεολογικού περιεχομένου συνεδρίων.

-Η έντονη οικονομική δραστηριότητα που συνοδεύει σήμερα την ανάγκη για προσκύνημα έχει ως συνέπεια πολλά τουριστικά γραφεία σε ολόκληρο τον κόσμο να εξειδικεύονται στο θρησκευτικό τουρισμό και να δραστηριοποιούνται στη διοργάνωση ταξιδιών σε περιοχές με έντονο θρησκευτικό ενδιαφέρον. Χρήσιμες θα ήταν κάποιες ενέργειες πληροφόρησης και ενημέρωσης προς τις επιχειρήσεις που διακινούν τουρίστες, προς ταξιδιωτικά γραφεία θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα και το εξωτερικό και συνεργασία με τα επίσημα ταξιδιωτικά γραφεία των άλλων δογμάτων, όπως είναι της Καθολικής Εκκλησίας και των Ευαγγελικών Εκκλησιών, που διαθέτουν μεγάλη εμπειρία στο θέμα.

-Επίσης συνεργασίες διαφήμισης και ενημέρωσης προς τα εξειδικευμένα πρακτορεία θρησκευτικού τουρισμού που λειτουργούν σήμερα στην αλλοδαπή, στα οποία πρέπει να διατεθούν τα προγράμματα για την υλοποίησή τους.

-Επικοινωνία και προτάσεις συνεργασίας με τις οργανώσεις ειδικού και εναλλακτικού τουρισμού, κατά πρώτο στάδιο των ευρωπαϊκών χωρών, όπου υπάρχει ευρύτατη και επιτακτική ζήτηση για υπηρεσίες ορθόδοξου θρησκευτικού τουρισμού.

-Πρόσκληση και φιλοξένηση φοιτητών των ορθοδόξων ινστιτούτων Θεολογίας.

-Συνεργασία με τα Γραφεία του Ελληνικού Τουρισμού στην αλλοδαπή και πρόσκληση των κατάλληλων δημοσιογράφων από διάφορα κράτη, με σκοπό την παρουσίαση του προγράμματος θρησκευτικού τουρισμού στο νομό Αιτωλοακαρνανίας και τις δυνατότητες που παρέχονται.

-Προγραμματισμός ειδικών ενημερωτικών εκπομπών στα ειδικά, θρησκευτικού χαρακτήρα, τηλεοπτικά και ραδιοφωνικά δίκτυα στην Ελλάδα αλλά κυρίως στο εξωτερικό.

6. Γενικά Συμπεράσματα

6.1 Συμπεράσματα θεωρητικού μέρους

Οι θρησκείες στον κόσμο αναπτύχθηκαν από τότε που υπάρχει ο άνθρωπος. «Ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως ον θρησκευτικό (homo religiosus)» (Μοίρα 2003: 88). Ένας από τους τρόπους που χρησιμοποίησε το άτομο για να περιορίσει την απόσταση ανάμεσα στον εαυτό του και το Θεό ήταν το προσκύνημα, και μάλιστα αυτό που προϋποθέτει μετακίνηση σε τόπους όπου το άτομο θεωρεί ότι θα προσεγγίσει καλύτερα το θείο, σε τόπους όπου έζησαν ή εμφανίστηκαν άγιοι, σε τόπους που πραγματοποιήθηκαν θαύματα.

Στην εποχή μας η μετακίνηση του ατόμου για την εκδήλωση της πίστης και της αφοσίωσής του προς το θεό γίνεται μέσα σε ένα πλαίσιο τουριστικών δραστηριοτήτων, που χαρακτηρίζουν το φαινόμενο αυτό ως θρησκευτικό τουρισμό. Συνεπώς, με τον όρο θρησκευτικός τουρισμός περιγράφεται μία ειδική μορφή τουρισμού, με κυρίαρχο κίνητρο την επιθυμία του ατόμου να μετακινηθεί από τον τόπο της μόνιμης κατοικίας με σκοπό να επισκεφτεί ένα χώρο που θεωρεί ιερό (π.χ. ναό, μοναστήρι, ασκητήριο, τάφο αγίου), επιλέγοντας συχνά και συγκεκριμένο θρησκευτικό χρόνο (π.χ. Χριστούγεννα, Μεγάλη Εβδομάδα, δεκαπενταύγουστο, θρησκευτική πανήγυρη, εορτή αγίου, ανάσταση) με στόχο την επικοινωνία με το θείο, την παράκληση για κάποια χάρη, την εκπλήρωση ενός τάματος, την ένδειξη ευγνωμοσύνης, την προσευχή.

Η διαφορά αυτής της ειδικής μορφής τουρισμού, σε σύγκριση με τις άλλες στηρίζεται στο θρησκευτικό κίνητρο, το οποίο είναι και ο λόγος της μετακίνησης. Δεδομένου ότι είναι τόσο δύσκολο να καθορίσουμε ή ακόμα να επιχειρήσουμε να ενδοσκοπήσουμε στην ένταση αυτού του κινήτρου, το οποίο εμφανίζεται σε υποκειμενικό και ψυχολογικό επίπεδο, μπορούμε χρησιμοποιούμε ως κριτήριο τον τόπο υποδοχής, ο οποίος πρέπει να είναι θρησκευτικής φύσεως.

Σε ότι αφορά τους τουρίστες με θρησκευτικά κίνητρα (homo turisticus religiosus), η θέση τους προσομοιάζει προς αυτή των προσκυνητών, καθώς και οι δύο κατηγορίες μοιράζονται μία θρησκευτική πίστη και καταναλώνουν το χρόνο τους στο θρησκευτικό χώρο που επισκέπτονται. Κατά τα άλλα, είναι μάλλον πραγματικοί τουρίστες, με το θρησκευτικό κίνητρο να αποτελεί τη βασική αιτία για το ταξίδι, οι οποίοι εκμεταλλεύονται ταυτόχρονα τη δυνατότητα για να επισκεφτούν άλλα μέρη πολιτιστικού και ψυχαγωγικού ενδιαφέροντος.

Στον αιώνα μας, σε αντίθεση με τη μορφή και την οργάνωση του προσκυνήματος στο παρελθόν, φαίνεται πως προβάλλει μία παγκόσμιας διάστασης επιχείρηση. Οι προσκυνητές συνήθως αφικνούνται σε γκρουπ, που έχουν οργανώσει

ταξιδιωτικές επιχειρήσεις. Ο προσκυνητής του μεσαίωνα πάλευε με την κούραση, τον κίνδυνο και άλλα προβλήματα που ήταν δυνατό να προκύψουν. Ο σύγχρονος προσκυνητής πληρώνει για ένα ταξίδι - πακέτο, και δε έχει την ατομική ευθύνη για τη διοργάνωση του ταξιδιού του, το οποίο έχει οργανωθεί σε αυτόν σε όλες του τις λεπτομέρειες.

Παρόλο που ο σκοπός του θρησκευτικού τουρίστα (προσευχή, παράκληση, εκπλήρωση τάματος, τέλεση λειτουργίας) μπορεί να εκπληρωθεί καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, παρατηρείται ότι και η μορφή του θρησκευτικού τουρισμού επηρεάζεται από σχετική εποχικότητα. Τόσο οι ενορίες, όσο και τα ταξιδιωτικά γραφεία που οργανώνουν τις σχετικές εκδρομές αποφεύγουν την διενέργειά τους κατά τη διάρκεια του χειμώνα, με αποτέλεσμα οι περισσότερες από τις εκδρομές αυτές να γίνονται την άνοιξη, το καλοκαίρι και το φθινόπωρο. Κύριος λόγος για την επιλογή αυτή φαίνεται να είναι το γεγονός ότι πρέπει να ικανοποιηθούν και άλλα κίνητρα των θρησκευτικών τουριστών, έτσι ώστε το ταξίδι να είναι περισσότερο ελκυστικό γι αυτούς.

Στην Ελλάδα, όπως και σε κάθε χώρα υπάρχουν συγκεκριμένες περιοχές που προσελκύουν το μεγαλύτερο αριθμό θρησκευτικών τουριστών. Αυτές είναι το Άγιο Όρος για τους άνδρες, τα μετέωρα, η Τήνος και η Πάτμος, και για συγκεκριμένους λόγους η καθεμία από τις περιοχές αυτές, όπως αναλύθηκαν ανωτέρω.

Σε ό,τι αφορά στη μελέτη περίπτωσης που έγινε για το νομό Αιτωλοακαρνανίας συμπεραίνουμε ότι η περιοχή αυτή έχει πλήθος θρησκευτικών πόρων και προσφέρεται για την ανάπτυξη θρησκευτικού τουρισμού. Σήμερα η περιοχή αυτή δεν είναι ακόμη τόσο γνωστή για τα θρησκευτικά της μνημεία και για τα μοναστήρια της, παρόλο που πρόκειται για μία περιοχή με έντονη τουριστική δραστηριότητα άλλων μορφών. Τα τελευταία χρόνια η τοπική εκκλησία έχει αναλάβει πρωτοβουλίες για την ανάπτυξη του προσκυνηματικού και πνευματικού τουρισμού στην περιοχή, σημειώνοντας ήδη κάποιες επιτυχίες. Αναμένεται ότι μετά από συγκεκριμένες ενέργειες, όπως καταγράφηκαν ήδη, θα μπορέσει η Αιτωλοακαρνανία να μετατραπεί σε ένα από τα γνωστότερα θρησκευτικά κέντρα της Ελλάδας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΒΑΓΙΟΝΗΣ Ν. (2002), «Στόχοι, Πολιτικές και μέσα προώθησης του Τουρισμού στην Ελλάδα» Ημερίδα ΣΤΕ, Ρόδος 20-4-2002
2. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ Ε., (2000), «Διοίκηση Τουρισμού και Τουριστικών Επιχειρήσεων, Μάνατζμεντ Ειδικών και Εναλλακτικών Μορφών Τουρισμού», Πάτρα: ΕΑΠ
3. ΤΣΑΡΤΑΣ Π., (1996) «Τουρίστες, ταξίδια, τόποι: Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στην τουρισμό», Αθήνα: Εξάντας
4. ΚΟΚΚΩΣΗΣ Χ. ΤΣΑΡΤΑΣ Π. (2001) «Βιώσιμη Τουριστική Ανάπτυξη και περιβάλλον», Αθήνα: Κριτική.
5. ΚΟΝΔΟΚΟΛΙΑΣ Η. (2004), «The Legacy of Civilization is a priceless Resource for Greek Tourism», Trade with Greece, p. 68-71
6. ΜΟΙΡΑ Π., (2003), «Από τον προσκυνητή στον θρησκευτικό τουρίστα», Τουριστική Επιστημονική Επιθεώρηση, τ. 1, Αθήνα: INTERBOOKS
7. ΝΤΙΓΓΙΝΤΑΚΗΣ Χ. (2004), «Εκκλησιαστικό big business στον ελληνικό τουρισμό», Εφημερίδα «Ο κόσμος του Επενδυτή, 17-1-2004, σ. 11
8. ΗΑΔΙΠΗΟΤΙΣ Λ. (2003), «In the footsteps of Paul the Apostle in Greece», Athens : GNTO (Ministry of Development)
9. ΑΔΛΕΡ J., (2002), «The Holy man as a traveler and Travel Attraction», From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism, USA: William H. Swatos, Jr. And Luigi Tomasi
10. ΒΟΥΕΡ Μ. (1999), «Le tourisme de l' An 2000», Lyon: Press Universitaires de Lyon
11. ΒΡΟΥΝ Μ. (1998), «The Spiritual Tourist», New York: Bloomsbury
12. ΔΙΓΑΝΤΣΕ J., (2003), «Pilgrimage at contested sites», Annals of Tourism Research 30 (Issue 1)
13. ΔΟΥΓΑΝΔΔΙJΑ Ν. (1986), «Religia i Nacija», Zagreb: Stvarnost
14. ΦΕΡΡΑΡΟΤΤΙ F., (1999), «Partire, tornare: Viaggiatori e pellegrini all fine del millenio», Rome: Laterza
15. ΓΡΕΕΝΓΟΥΟΔ Δ., (1989), «An anthropological perspective on tourism as cultural commoditization» In Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism (2nd ed.), Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
16. ΙΣΕΡ (1997) «Turismo Religioso» Turismo -Mercados Emissores, no12
17. JΑΚΚΟΥΣΚΙ Α. ΣΜΙΘ Β. (1992), «Polish Pilgrim Tourists», Annals of tourism research, 19 (Issue 1)
18. ΚΕΛΒΕΡ Λ., (2002), «The Sociology of Medieval Pilgrimage: Contested Views and Shifting Boundaries», From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism, USA: William H. Swatos, Jr. And Luigi Tomasi
19. ΛΙΚΚΟΡΙΣΗ Λ. & ΚΕΡΣΧΑΥ Α., (1958), «The Travel Trade», London: Practical Press Ltd
20. ΜΑΚΙΟΤΙ Μ., (2002), «Pilgrimages of Yesterday, Jubilees of Today», From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism, USA: William H. Swatos, Jr. And Luigi Tomasi

21. MORINIS E. A. (1984), «Pilgrimage in the Hindu Tradition: A case Study of West Bengal», Delhi: Oxford University Press
22. NOLAN M. & NOLAN S., (1989), «Christian Pilgrimage in Modern Western Europe», Chapel Hill: The University of North Carolina Press
23. NOLAN M. & NOLAN S., (1992) «Religious Sites as Tourism Attractions in Europe», *Annals of Tourism Research* 19 (1992)
24. PARK C. (1994), «Sacred Worlds - An Introduction to Geography and Religion», London: Routledge
25. PEARCE D., (1992), «Alternative Tourism: Concepts, Classifications and Questions», στο Smith V.L. - Eadington W.R. (επιμ.), *Tourism Alternatives: Potentials and Problems in the Development of Tourism*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
26. RINSCHÉDE G., (1990), «Catholic pilgrimage places in the United States», Berlin :Dietrich Reimer Verlag
27. RINSCHÉDE G., (1992), «Forms of Religious Tourism», *Annals of Tourism Research* 19 (1992)
28. ROBICHAUD P. (1999), «Tourist or Pilgrim? Rescuing the Jubilee? The heart of pilgrimage is conversion, not travel; the journey is only the means to the end» (religious travel to Rome, Italy), America Press, Inc
29. TOMASI L., (2002), «Homo Viator: From Pilgrimage to Religious tourism via the Journey», *From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism, USA: William H. Swatos, Jr. And Luigi Tomasi*
30. TURNER V. & TURNER E., (1978), «Image and Pilgrimage in Christian Culture: Anthropological Perspectives» New York:Columbia University Press
31. UMBELINO J., (1999), «Lazer e Território» Lisboa: Centro de Estudos de Geografia e Planeamento Regional
32. VUKONIC B. (1996), «Tourism and Religion», Oxford : Pergamon
33. VOYÉ I. (2002), «Popular Religion and Pilgrimages in Western Europe», *From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism, USA: William H. Swatos, Jr. And Luigi Tomasi*
34. YORK M., (2002), «Contemporary Pagan Pilgrimages», *From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism, USA: W. H. Swatos, Jr. and L Tomasi*
35. Εφημερίδα Θεσσαλία, 16-10-2003 «Στο Πρόγραμμα θρησκευτικού Τουρισμού επενδύει η Μητρόπολη Δημητριάδος», σελ. 24.
36. Εφημερίδα Θεσσαλία, 4-3-2004, «Μελέτη τουριστικής ανάπτυξης περιφέρειας Θεσσαλίας», σελ. 24-25
37. Δικτυακός Τόπος <http://www.gnto.gr/1/04/0410/ga0410000.html>
38. Δικτυακός Τόπος http://www.parembasis.gr/2000/00_02_02.htm
39. Δικτυακός Τόπος <http://whc.unesco.org/sites/942.htm>
40. Δικτυακός Τόπος
- <http://www.imd.gr/html/gr/section01/media/psiphides/2003/01.htm>
41. Δικτυακός Τόπος <http://www.adherents.com>